

Reinier Vinkeles, *Storm voor Nijmegen* (1799). Bron: Rijksmuseum, Amsterdam.

Leidschrift

Veerkracht en kwetsbaarheid Natuurverschijnselen in historisch perspectief

Jaargang 36, nummer 1, februari 2021

Colofon

Kernredactie:

Michiel Bevaart
Max Boeré
Judith Geudens
Anne Kamsteeg

Redactie:

Wander van den Bos
Doris de Bruijn
Jaap Fleurkens
Nienke Groenewoud
Nicole Hoebert
Marijke van Kempen
Jessica den Oudsten
Tim Paling
Chaja Ringoet
Maurice Roubos
Emma Sow
Dr. Carolien Stolte
Maurice van Til
Marijn Versteegen
Anne de Wit

Lay-out en kaftontwerp:

Redactie

Secretariaat:

Doelensteeg 16
2311 VL Leiden
071-5277205
redactie@leidschrift.nl
www.leidschrift.nl

Zet- en drukwerk:

Ridderprint B.V. Ridderkerk

Comité van Aanbeveling:

Dr. J. Augusteijn
Prof. dr. H.W. van den Doel
Prof. dr. L. de Ligt
Prof. dr. L.A.C.J. Lucassen
Prof. dr. H.J. Paul
Prof. dr. H. te Velde

Illustraties:

De redactie heeft getracht zoveel mogelijk bestaande auteursrechten op illustratiemateriaal te respecteren. Eventuele rechthebbenden kunnen zich wenden tot de redactie.

© 2021 Stichting Leidschrift, Leiden

Niets uit deze uitgave mag worden gereproduceerd en/of vermenigvuldigd zonder schriftelijke toestemming van de redactie.

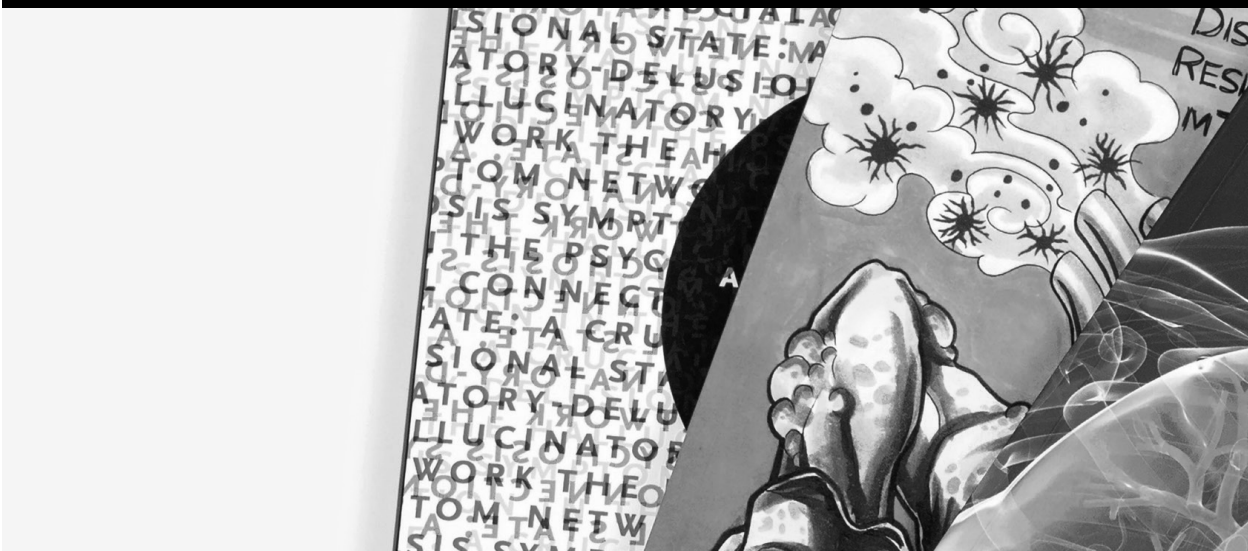
ISSN 0923-9146. Jaargang 36, nummer 1, februari 2021

Leidschrift verschijnt drie maal per jaar. Nummers zijn verkrijgbaar in fysieke en digitale vorm via www.leidschrift.nl. Prijzen vindt u elders in dit nummer. Een jaarabonnement (2021) kost €21,- (studenten €18,-). Het abonnement kan elk gewenst moment ingaan en wordt automatisch verlengd. Opzeggingen dienen drie maanden voor het verschijnen van een nieuw nummer schriftelijk te worden ingediend.

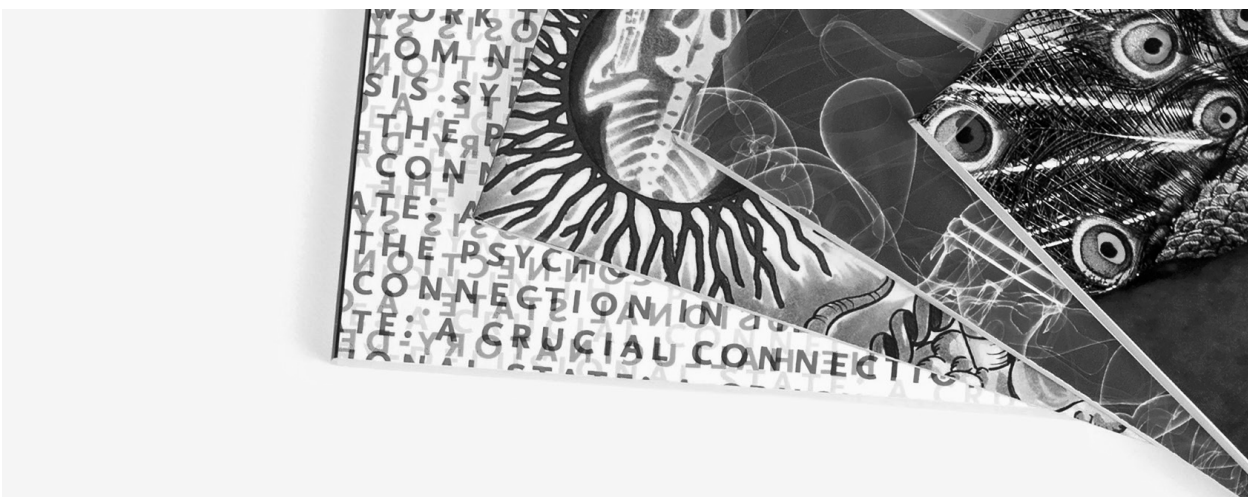
Inhoud

Redactioneel	5
Lotte Jensen	7
Droogte, aardbevingen en watersnood. De omgang met natuurverschijnselen, 1400-1800	
Lotte Jensen	17
Dichtende verslaggevers: watersnoodliteratuur in de achttiende eeuw	
Marieke van Egeraat	35
‘Seer groot gerucht, butsen, schudden en geruijs’: aardbevingen in de Lage Landen	
Dániel Moerman	53
‘Och wod het toch een lutie regenen’. Droogte en waterschaarste in laatmiddeleeuws en vroegmodern Europa, een geschiedenis van klimaatverandering en sociale veerkracht	
Sander ten Caat	79
Goede Buren? Noodhulp voor en door Nederlanders in het Caribisch gebied tijdens orkaanseizoenen in de late achttiende eeuw	
Personalia	98
Mededelingen	100
Eerder verschenen	101

YOUR SPECIALIST IN THESIS PRINTING AND DESIGN

Customer service
to be experienced.

RIDDERPRINT

Ridderprint BV
Ohmweg 17
2952 BD Alblasserdam

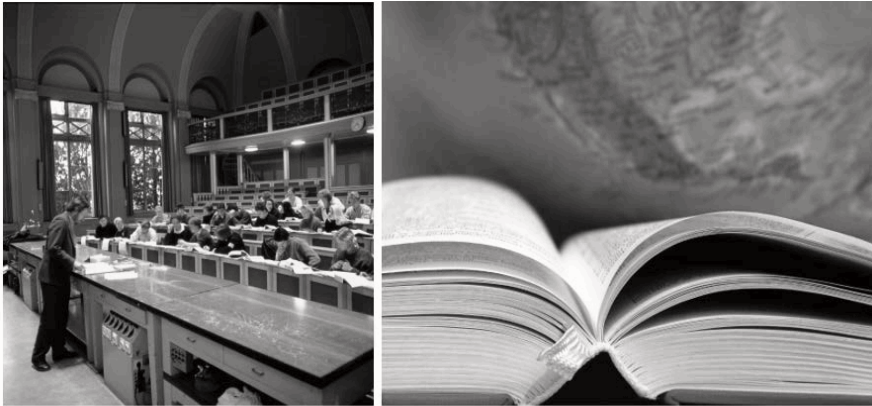
T 0180 463 962
E info@ridderprint.nl
I www.ridderprint.nl

Beste lezer,

In de eerste editie van dit jaar besteden wij aandacht aan het thema natuurverschijnselen. Wij haken hiermee in op de toenemende belangstelling voor rampenonderzoek binnen de geschiedwetenschap. Samenlevingen zijn voortdurend aan verandering onderhevig en de wereld van het verleden doet ons daarom vaak vreemd aan. Natuurverschijnselen vormen echter een constante en herkenbare factor binnen de geschiedenis. Rampen van vandaag de dag, waaronder aardbevingen, overstromingen en droogte, speelden immers ook in het verleden een belangrijke rol en bieden daarmee een interessante mogelijkheid voor vergelijking. Hoe gingen samenlevingen in het verleden om met natuurrampen en hoe verklaarde men deze verschijnselen?

De historische context van natuurrampen toont een aantal interessante overeenkomsten en verschillen met het heden. Bovenal legt deze geschiedenis zowel de kwetsbaarheid als de veerkracht van samenlevingen bloot. Net als in het heden ging de omgang met natuurrampen immers gepaard met leed en saamhorigheid. Op die manier biedt deze geschiedenis een venster op het heden.

De redactie wenst u veel leesplezier!

Studeren À la Carte: Bij ons leer je de wereld kennen

Wilt u uw kennis verbreden op universitair niveau, maar wilt u niet meteen een hele studie volgen? Dan biedt Studeren à la carte u de ideale mogelijkheid!

De Faculteit der Geesteswetenschappen is uniek in haar rijkdom op het gebied van (kunst)geschiedenis, regiostudies en taal- en letterkunde. Haar expertise en aanbod beslaan niet alleen Europa maar vrijwel de hele wereld. U als à la carte-cursist, kunt tot de verbeelding sprekende kennis opdoen, die uw kijk op de wereld aanzienlijk kan verbreden.

Studeren à la carte biedt u de mogelijkheid om cursussen te volgen op een of meerdere van de volgende gebieden:

- Communicatie en educatie
- Cultuur en geschiedenis
- Gedrag en maatschappij
- Muziek, beeldende kunst en vormgeving
- Religie en filosofie
- Taalkunde

Mogelijkheden genoeg: u heeft de keuze uit ruim 200 cursussen.

Vooropleiding is niet vereist, maar kennis op VWO-niveau en een goede leesvaardigheid in het Engels zijn wenselijk.

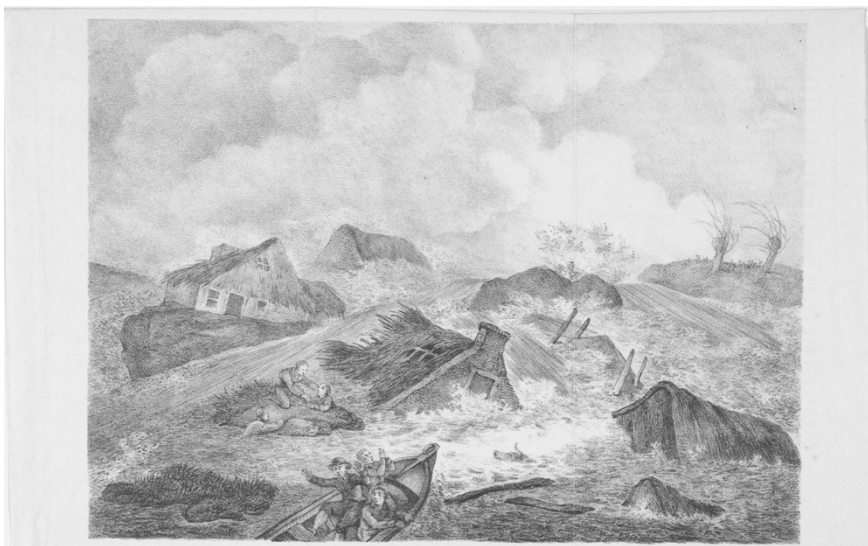
Voor meer informatie over de aanmeldprocedure, roosters, kosten en betaling, zie:

www.universiteitleiden.nl/onderwijs/overig-onderwijs/contract-en-aanschuifonderwijs/studeren-a-la-carte

Droogte, aardbevingen en watersnood. De omgang met natuurverschijnselen, 1400-1800

Lotte Jensen

‘Wiens hart krimpt niet van weemoed als hij leest, dat een zoon, die zijnen vader, zijne moeder en zes broeders en zusters had zien verdrinken, 19 uren op een klein hoopje hooi, op den buik en met de handen en voeten in het water liggende, op de onstuimige golven werd rondgevoerd, terwijl twee echtgenooten, na het verliezen van moeder en zuster, gedurende 48 uren op een dergelijk vlot aan dezelve waren overgegeven?’ Dit dramatische tafereel is te vinden in de *Beschrijving van Overijssels watersnood in Februarij 1825*.¹ Op 4 en 5 februari 1825 raasde er een zware storm over Nederland met rampzalige gevolgen: hele gebieden rond de Zuiderzee werden overstromd. Vooral Friesland werd zwaar getroffen. In het hele land kwamen in totaal 380 mensen om het leven en er verdronken 16.700 runderen.²

Afbeelding 1. Abraham Vinkeles, *Doorbraak van de Kamperdijk*, 1825, Rijksmuseum Amsterdam.

¹ J. ter Pelkwijk, *Beschrijving van Overijssels watersnood, in Februarij 1825* (Zwolle 1826) v.

² F.D. Zeiler, ‘Ter Pelkwijk en het “Vaderlandsch gevoel”’ in: J. ter Pelkwijk, *Overijssels watersnood. Een heruitgave van het verslag van de ramp van 1825* (Kampen 2002), xi.

Auteur van *Beschrijving van Overijsels watersnood, in Februarij 1825* was Jan ter Pelkwijk, die als onderwijzer in Zwolle en lid van de Gedeputeerde Staten van Overijssel, de ramp van nabij had meegemaakt. Hij gaf een minutieuze beschrijving van het verloop van de gebeurtenissen in zijn gewest: per stad en dorp somde hij op aan welke gevaren de mensen waren blootgesteld. Het ene tafereel was nog hartverscheurender dan het andere: velen zagen hun dierbaren voor eigen ogen verdrinken. Maar er waren ook lichtpuntjes, zoals de huisgezinnen die ‘door eene wonderbare schikking der Voorzienigheid’ hun leven behielden en het bezoek van de kroonprins van Oranje aan het rampgebied.³

De ramp van 1825 paste in een reeks van grote overstromingen die het land in de voorbije eeuwen had getroffen. Ter Pelkwijk herinnerde de lezers aan de Allerheiligenvloed van 1570, de stormvloed van 1686, de Kersvloed van 1717 en de ‘geduchte’ overstromingen van 1775 en 1776.⁴ Die lijst kan gemakkelijk worden uitgebreid met honderden andere overstromingen: de bewoners van de Nederlandse kustprovincies en het rivierengebied ervoeren vaak dat ze in een kwetsbare delta leefden. De canon die historicus Jan Buisman samenstelde over extreem weer in Nederland spreekt boekdelen.⁵ Deze begint in 1421 met de Sint-Elisabethvloed en eindigt met de koude, witte winter van 2010. Wie al die stormen en watersnoden bij elkaar ziet, zou bijna denken dat het geen dag rustig weer was in Nederland.

Overstromingen komen ook ruimschoots aan bod in dit themanummer over natuurverschijnselen. Daarnaast wordt stil gestaan bij langdurige droogten, aardbevingen en orkanen. De centrale vraag luidt hoe bewoners van (de) Nederland(en) en de koloniën met dit soort extreme natuurfenomenen omgingen, die schade en doden tot gevolg hadden. Wat waren volgens hen de oorzaken van natuurrampen? Hoe verliepen de informatievoorziening en hulpverlening? En wat deden ze om toekomstige catastrofes te vermijden? Geografisch gezien dekken de bijdragen een breed terrein: de focus ligt op Nederland, maar tot 1579 hoorden de Zuidelijke Nederlanden daar ook bij, en vanaf de zeventiende eeuw de koloniën. Bovendien is er binnen dit nummer aandacht voor rampen die zich elders in Europa voltrokken, zoals de aardbeving van Napels in 1538 en Bern in 1584. Via de media kreeg het Nederlandse publiek dit soort nieuws ook mee, wat

³ Ter Pelkwijk, *Beschrijving*, 189.

⁴ Ter Pelkwijk, *Beschrijving*, 196-197.

⁵ Jan Wim Buisman, *Extreem weer! Een canon van weergalozes winters & zinderende zomers, hagel & hozen, stormen & watersnoden* (Franeker 2011).

soms leidde tot heftige debatten over de oorzaak ervan: ging de hand van God hierachter schuil, wilde Hij een specifieke groep in de samenleving straffen, of was er een natuurlijke oorzaak aan te wijzen?

Rampenonderzoek

Dit themanummer past in het onderzoeksterrein van de *disaster studies*. Binnen dit multidisciplinaire veld worden rampen vanuit allerlei perspectieven bestudeerd: economisch, geofysisch, sociaal, psychologisch, cultureel enzovoort. Gewoonlijk maken wetenschappers daarbij een onderscheid tussen rampen die zich in korte tijd en vaak onverwachts voltrekken, de ‘*rapid-onset disasters*’ en de rampen die zich over een langere termijn uitstrekken, de ‘*slow-onset disasters*’.⁶ Denk bij de eerste categorie aan vulkaanuitbarstingen, aardbevingen, overstromingen en tsunami’s en bij de tweede aan droogten en epidemieën. Daarbij dient echter te worden opgemerkt dat de scheidslijnen fluïde kunnen zijn: een overstroming kan op de lange termijn bijvoorbeeld tot hongersnood of ziektes leiden. Bovendien is een aardbeving een proces van langdurige verschuivingen van de aardkorst. Soms zijn die al vijfhonderd jaar gaande, voordat het tot een reactie aan de oppervlakte komt, zoals bij de aardbeving in Peru in 1970.⁷

Daarnaast wordt er verschil gemaakt tussen natuurrampen (‘*natural*’ of ‘*nature-induced disasters*’) en door de mens veroorzaakte catastrofes (‘*man-made disasters*’). Bij het eerste valt te denken aan overstromingen en aardbevingen, bij het tweede aan oorlogen of natuurrampen als gevolg van een lekkende olietanker. Opnieuw geldt dat we de grenzen tussen beide soorten rampen niet moeten verabsoluteren, want die zijn lang niet altijd scherp te trekken. Denk bijvoorbeeld aan de huidige klimaatcrisis, waarbij CO₂-uitstoot als primaire oorzaak wordt beschouwd van de opwarming van de aarde, met alle gevolgen van dien (branden, zeespiegelstijging met overstromingen tot gevolg, heftigere weersveranderingen).

⁶ Christian Pfister, ‘Learning from nature-induced disasters: theoretical considerations and case studies from Western Europe’ in: Christoph Mauch en Christian Pfister, *Case studies towards a global environmental history*. Lenham 2009, 18.

⁷ Anthony Oliver-Smith, ‘Peru’s five hundred year earthquake: vulnerability in historical context In: A. Varley (ed), *Disasters. Development and Environment* (London 1994), 31-38.

De laatste vijftien jaar is ook sprake van een groeiende belangstelling voor rampenstudies vanuit een historische invalshoek: hoe ging men vroeger om met rampen, en kunnen we daar wellicht ook iets van leren?⁸ Een handzaam overzicht van dit onderzoeksveld biedt *Disasters and History. The Vulnerability and Resilience of Past Societies* (2020).⁹ In dit handboek brengt een groep historici in kaart welke sociaal-economische gevolgen rampen hadden en hoe samenlevingen daarop anticepeerden en reageerden. Ze gebruiken de geschiedenis als een ‘laboratorium’, waaruit bepaalde patronen opdoemen. Centrale concepten daarbij zijn *vulnerability* (kwetsbaarheid) en *resilience* (weerbaarheid of veerkracht). Door economische en demografische gegevens door de eeuwen heen vast te leggen in een database, kan worden onderzocht welk type samenleving veerkrachtig was in tijden van rampspoed.

De auteurs merken daarbij terecht op dat we behoedzaam om moeten gaan met concepten als *vulnerability* en *resilience*. Sommige samenlevingen toonden zich in economisch opzicht weliswaar veerkrachtiger dan andere, maar dat gold niet voor kwetsbare groepen en individuen.¹⁰ Een samenleving mag zich als geheel dan relatief snel kunnen herstellen, voor slachtoffers en nabestaanden kunnen traumatische ervaringen diep ingrijpen. Door veerkracht te veel als het nastrevenswaardige, positieve doel te beschrijven, bestaat het risico dat te gemakkelijk aan de jarenlange doorwerking van rampen voorbij wordt gegaan, zowel op individueel als op collectief niveau.¹¹

⁸ Zie Gerrit Jasper Schenk, ‘Historical disaster Research. State of research, concepts, methods and case studies’, *Historical Social Research* 32:3 (2007), 9-31. Over de opmars van *historical disasters studies* met betrekking tot de Nederlandse geschiedenis, zie: Lotte Jensen, ‘De opmars van *disaster studies*. Nieuwe perspectieven in het rampenonderzoek’ in: Lotte Jensen (red.), *Crisis en catastrofe. De omgang met rampen in de lange negentiende eeuw*. Themanummer *De Moderne Tijd* 4 3/4 (2020) 147-164. Dit themanummer is ook als zelfstandige boekpublicatie verschenen: Lotte Jensen (red.), *Crisis en catastrofe. De Nederlandse omgang met rampen in de lange negentiende eeuw* (Amsterdam 2021).

⁹ Bas van Bavel e.a., *Disasters and History. The Vulnerability and Resilience of Past Societies* (Cambridge 2020).

¹⁰ Van Bavel e.a., *Disasters and History*, 37.

¹¹ Claude Gilbert, ‘Studying disaster: a review of the main conceptual tools’ in: *International Journal of Mass Emergencies and Disasters* 13:3 (1995) 231-240; Tim Soens, ‘Resilience in historical disaster studies: pitfalls and opportunities’ in: Martin Endress, Lukas Clemens, Benjamin Rampp eds., *Strategies, dispositions and resources of social resilience: a dialogue between medieval studies and sociology* (Wiesbaden 2020) 253-274.

Een belangrijke kanttekening is dat vulnerability en resilience in het bovengenoemd handboek vanuit een economische visie worden beschouwd, terwijl er vele andere invalshoeken mogelijk zijn. De laatste jaren is bijvoorbeeld vast komen te staan dat ook culturele aspecten een belangrijke rol spelen in de omgang met natuurverschijnselen en -rampen. Daarbij moet bedacht worden dat ‘cultuur’ ook weer vele verschillende invullingen kent. Ik noem er hier drie (die in ieder willekeurig woordenboek in allerlei varianten terug te vinden zijn): het geheel aan gewoontes en praktische gebruiken dat kenmerkend is voor een bepaald volk, religieuze denkbeelden in een samenleving en de normen en waarden die daaruit voortvloeien en kunstuitingen in de breedste zin van het woord (literatuur, muziek, schilderkunst, architectuur enzovoort).

Om met de eerste subbetekenis van praktische gebruiken en gewoontes te beginnen: de historicus Gregg Bankoff heeft in zijn studie *Cultures of Disaster* (2003) laten zien dat veerkracht sterk afhankelijk is van culturele gewoontes en tradities.¹² Zo hebben de bewoners van de Filipijnen een eigen ‘rampcultuur’ ontwikkeld die er op gericht is te leren leven met de permanente dreiging van natuurrampen: overstromingen, aardbevingen en orkanen komen daar zo vaak voor, dat ze hun samenleving en praktische handelwijzen daar op hebben afgestemd. De milieuhistorica Petra van Dam heeft betoogd dat Nederlanders daarentegen in een ‘risicocultuur’ leven, omdat zich daar minder vaak extreme natuurfenomenen voordoen. Ze leggen de focus vooral op het minimaliseren van materiële schade bij eventuele overstromingen, bijvoorbeeld door woningen en kerken op verhogingen te bouwen.¹³

De begrippen ‘rampcultuur’ en ‘risicocultuur’ krijgen bij Bankoff en Van Dam een overwegend praktische invulling: ze verwijzen naar de strategische gewoontes en tradities die mensen ontwikkelen in reactie op de natuurlijke omstandigheden waarin ze leven. ‘Cultuur’ kan echter ook andere connotaties hebben. Zo kan het begrip verwijzen naar religieuze opvattingen die bepalend zijn voor het handelen en denken van mensen. Al eeuwenlang spelen godsdienstige rituelen en denkbeelden een rol in de omgang met natuurverschijnselen. Om schokkende gebeurtenissen, zoals aardbevingen of overstromingen, te verklaren verwezen mensen meestal naar Gods invloed. Een zeventiende-eeuwse Haarlemse predikant schreef bijvoorbeeld dat God

¹² Gregg Bankoff, *Cultures of disasters. Society and natural hazard in the Philippines* (London/New York 2003).

¹³ Petra van Dam, *De amfibische cultuur. Een visie op watersnoodrampen* (Amsterdam 2010).

de mensen in de Nederlandse Republiek vooral straffe met overstromingen, omdat dit element het meest voorradig was in ‘dese leege waterachtige Landen’.¹⁴ Deze providentiële vorm van denken was wijdverbreid in het vroegmoderne Europa en kent vele varianten. Soms werden natuurverschijnselen gezien als de voorbode van het einde der tijden, andere keren werden ze opgevat als een waarschuwing dat de zondige mens zijn leven moest beteren.¹⁵

Over de juiste interpretatie van ontwrichtende natuurverschijnselen ontspannen zich soms de heftigste debatten. De aardbeving van Lissabon van 1755 is een treffend voorbeeld: er volgden talloze ‘geestelijke’ naschokken, waarin de oorzaken van de ramp ter discussie stonden. Dat was vooral te danken aan het werk van de wijsgeer Voltaire, die in 1759 zijn internationale bestseller *Candide ou l’optimisme* publiceerde. Daarin speculeerde hij openlijk over de religieuze betekenis van deze verwoestende gebeurtenis: waarom zouden we het bestaan van een God moeten accepteren die zoveel dood en verderf zaaide? Had dit alles wel een hogere bedoeling of lagen er louter natuurlijke oorzaken aan deze catastrofe ten grondslag? Met zijn kritische blik gaf hij een stevige impuls aan de godsdienstige en wijsgerige debatten van zijn tijd. Het providentiële denken bleef desalniettemin dominant, zoals ook blijkt uit de Nederlandse reacties op de ramp.¹⁶ Religieuze rituelen, zoals het organiseren van nationale bededagen, bleven dan ook nog lange tijd gemeengoed na ontwrichtende natuurverschijnselen, zoals hevige overstromingen of mislukte oogsten.¹⁷

Dat neemt niet weg dat er gelijktijdig ook altijd niet-religieuze en alternatieve verklaringen hebben gecirculeerd. De historica Raingard Esser wijst erop dat we wellicht een vertekend beeld hebben van de vroegmoderne omgang met rampen, omdat we dat overwegend op theologisch gekleurde

¹⁴ Jacob van Oudenhoven, *Antiquitates Cimbricae Renovatae, Dat is, vernieuende oudtheden der Cimbren. Of een raer Verhael van de Cimbren en de Cimbersche Vloet. Ende Van 't hoogh Water 1681. en hoogen Vloet van den 26. January. 1682.* Haerlem 1682, *3.

¹⁵ Zie bijvoorbeeld Monica Juneja and Franz Mauelshagen, ‘Disasters and Pre-Industrial Societies: Historiographic Trends and Comparative Perspectives’, *Medieval History Journal* 10:1-2 (2007) 16-21.

¹⁶ Zie Jan Wim Buisman, *Tussen vroomheid en Verlichting. Een cultuurhistorisch en – sociologisch onderzoek naar enkele aspecten van de Verlichting in Nederland (1755-1810)*, dl.1. (Zwolle 1992) 79-108.

¹⁷ Over rituelen en bededagen na rampen, zie Adriaan Duiveman, ‘Praying for (the) Community: Disasters, Ritual and Solidarity in the Eighteenth-Century Dutch Republic’, *Cultural and Social History* 16:5 (2019) 543-560.

bronnen baseren. Ze laat op basis van zeventiende-eeuwse gedrukte regionale kronieken zien dat overstromingen niet als abrupte interrupties van het dagelijkse bestaan werden beschreven, maar dat er lessen werden getrokken uit eerdere dijkdoorbraken. Veerkracht betekende: aanpassingen doen om toekomstige calamiteiten te voorkomen.¹⁸ De historicus Adam Sundberg heeft laten zien dat er naast providentiële verklaringen ook ruimte was voor ‘institutional responses’ en ‘technocratical solutions’. Hij beschrijft onder meer hoe na de Kerstvloed van 1717 met man en macht aan een verbetering van het dijkenbestel werd gewerkt en hoe dankzij wetenschappelijke kennis en technologische vooruitgang een einde kwam aan de paalwormplagen.¹⁹

Al deze natuurverschijnselen en rampen vonden ook hun weg naar de media. Dat brengt me op de derde invulling van ‘cultuur’, namelijk de kunstuitingen die naar aanleiding van natuurverschijnselen door de eeuwen heen zijn gemaakt. Denk bijvoorbeeld aan schilderijen, liederen, gedichten, prenten, toneelstukken, romans en beeldende kunst. In een artikel uit 2018, getiteld ‘Art and the Mediatization of Disaster Experiences’, onderscheidt de historicus Gerrit Jasper Schenk vier functies die kunstobjecten vervullen in de verwerking van rampspoed.²⁰ Ten eerste hadden ze een communicatieve functie: ze verspreidden het nieuws over bredere groepen van de samenleving. Zeker in de vroegmoderne samenleving, toen lang niet iedereen kon lezen en schrijven, vormde bijvoorbeeld het lied een belangrijk medium om mensen te informeren.²¹ Ten tweede zijn culturele uitingen van belang voor de cognitieve verwerking: ze reiken allerlei morele, religieuze en historische kaders aan waarmee rampen geïnterpreteerd kunnen worden. Dergelijke media weerspiegelden niet alleen de ideeën die in een samenleving circuleerden, maar gaven er ook richting aan door expliciet te benoemen welke lessen het publiek uit rampen diende te trekken. Ten derde is er een

¹⁸ Raingard Esser, ‘Ofter gheen water op en hadde gheweest’. Narratives of Resilience on the Dutch Coast in the Seventeenth Century’, *Dutch Crossing* 40: 2 (2016) 97-107.

¹⁹ Adam Sundberg, *Floods, Worms, and Cattle Plague. Nature-Induced Disasters at the Closing of the Dutch Golden Age, 1672-1764* (Dissertation, University of Kansas, 2015) 94-156.

²⁰ Gerrit Jasper Schenk, ‘Images of Disaster: Art and the Medialization of Disaster Experiences’ in: Kondo Kenichi e.a. eds., *Catastrophe and the power of art*. Catalogue Mori Art Museum (Tokyo 2018) 145-149.

²¹ Zie hiervoor: Lotte Jensen, ‘Disaster upon disaster inflicted on the Dutch. Singing about natural disasters in the Netherlands, 1600-1900’, *BMGN-Low Countries Historical Review* 134:2 (2019) 45-70.

sociale functie: kunstuitingen kunnen als een middel dienen om collectieve gevoelens van angst en rouw een plaats te geven, bijvoorbeeld wanneer ze aanzetten tot empathie met de getroffen en of wanneer ze als gedenkteken voor een bepaalde traumatische gebeurtenis fungeren. Ten slotte vervullen ze ook nog een esthetische rol. Esthetiek kan bijdragen aan het effect dat kunstwerken kunnen bewerkstelligen: een boodschap kan immers krachtiger overkomen, wanneer er sprake is van schoonheid of ontroering. Kunst appelleert verder aan de menselijke fascinatie voor het huiveringwekkende, waarbij huiver en genot samen kunnen gaan, aldus Schenk. Dat zien we ook terug in de talloze culturele verbeeldingen rondom Nederlandse stormen en watersnoodrampen. Momenteel wordt daar binnen het door NWO gefinancierde Vici-project 'Dealing with disasters. The shaping of local and national identities, 1421-1890', dat aan de Radboud Universiteit Nijmegen wordt uitgevoerd, onderzoek naar gedaan.²²

De omgang met rampen in Nederland en de koloniën

Om te begrijpen hoe mensen omgingen met natuurverschijnselen door de eeuwen heen en welke vormen van veerkracht daarbij tot uiting kwamen, is het van belang om met de hierboven genoemde verschillende culturele dimensies rekening te houden, variërend van praktische gewoontes tot religieuze rituelen en culturele kunstvormen. In dit themanummer komen we al die vormen tegen.

Twee bijdragen concentreren zich hoofdzakelijk op de praktische omgang met natuurverschijnselen: welke culturele gebruiken kwamen tot uitdrukking? Daniel Moerman gaat in op de vraag welke praktische maatregelen stedelijke samenlevingen in de vroegmoderne Nederlanden troffen in periodes van droogte. Hij concentreert zich op de vroege jaren 1470 en de 'megadroogte' van 1540, die heel Europa teisterde. Droogte leidde niet alleen tot waterschaarste, maar ook tot sprinkhanenplagen, mislukte oogsten en toename van ziektes als de pest, pokken en dysenterie. Ook de kans op branden nam toe. In reactie op dit soort ervaringen ontwikkelden stedelijke samenlevingen praktische strategieën, zoals het voorkomen van brandhaarden en het opslaan van water voor noodgevallen. Daarnaast

²² Zie www.dealingwithdisasters.nl. Voor de uitgangspunten van dit onderzoek, zie Lotte Jensen, *Wij tegen het water. Een eeuwenoude strijd* (Nijmegen 2018).

speelden religieuze rituelen echter ook een rol: om de mentale veerkracht hoog te houden werd gezamenlijk gebeden.

Sander ten Caat bestudeert de ‘rampcultuur’, zoals die in de tweede helft van de achttiende eeuw in de Cariben ontstond. De bewoners hadden vaak te maken met stormen en droogten, wat tot spanningen kon leiden. Ten Caat bespreekt de houding van de Nederlanders na heftige orkanen bij Saba, Sint-Maarten en Sint-Eustatius in 1772 en 1780. Beide keren smeekten de bewoners bij de Compagnie en de commandeurs om hulp, maar van gemeenschapszin leek geen sprake. Door het gebrek aan hulp vanuit de WIC deden de Nederlanders na orkanen veelvuldig een beroep op de diensten die Fransen, Britten en Spanjaarden aan de naburige eilanden verleenden. Zo maakten de Nederlanders daar veeleer deel van een internationale dan een nationale rampengemeenschap.

De religieuze omgang met rampen komt ter sprake in de bijdrage van Marieke van Egeraat. Zij onderzoekt de Nederlandse omgang met aardbevingen in de zestiende eeuw aan de hand van twee typen bronnen: pamfletten en handgeschreven kronieken. Aardbevingen waren weliswaar een uitzonderlijk verschijnsel, maar buitenlandse bevingen werden soms tot in de Nederlanden gevoeld. Bovendien kregen de bewoners via de nieuwskanalen ook mee welke aardbevingen in het buitenland hadden plaatsgevonden. Van Egeraat betoogt dat auteurs meestal een bovennatuurlijke ofwel religieuze verklaring hanteerden. Pamflettisten grepen de gebeurtenissen vaak aan om religieuze meningsverschillen uit te vechten. Natuurlijke verklaringen die teruggingen op Aristoteles waren in de minderheid, en als ze al geopperd werden, dan was het meestal om daar afstand van te nemen.

Lotte Jensen kijkt ten slotte naar de culturele verbeelding van overstromingen in de tweede helft van de achttiende eeuw. Er bestond een bloeiende traditie van ‘watersnoodliteratuur’, die tot doel had in te werken op het gemoed van de lezers. Auteurs, soms zelf ooggetuige van een ramp, wilden op die manier aansporen tot religieus besef en solidariteit. Retorische middelen en overdrijving waren daarbij hulpmiddelen. Dat maakt dit soort gelegenheidsgedichten weliswaar minder geschikt als historische bron, maar ze vertellen ons des te meer over de manieren waarop rampen in het verleden werden verwerkt. Tegelijkertijd doen ze ons beseffen dat het ook in de als meer neutraal beschouwde gedenkboeken en kronieken wemelde van de stijlfiguren. Zowel poëtische rampverslagen als gedenkboeken boden daarmee een door taal gestileerd venster op de werkelijkheid.

Tezamen geven deze bijdragen inzicht in de manier waarop mensen vroeger met extreme natuurverschijnselen omgingen. Natuurlijk is er veel veranderd door de eeuwen heen, maar verrassender is misschien wel hoe groot de continuïteiten zijn: sommige culturele praktijken leven voort tot op de dag van vandaag en hebben diepe sporen getrokken in onze omgang met natuurfenomenen. We worden nog steeds getroffen door dreigende overstromingen of periodes van grote droogte, en we hebben nog steeds de behoefte om uiting te geven aan ons gemoed in de vorm van religieuze rituelen of culturele verbeeldingen. Ik sluit daarom af met de laatste strofe uit het gedicht 'Nattigheid' van Ester Naomi Perquin, dat over de langdurige droogte van de zomer van 2018 gaat:

De sloot spuugt gaargekookte eenden uit. Onzichtbaar leven stinkt en
woekert aan de kant. En vannacht staan de boeren op, sjouwen
langs akkers, houden de zonsopkomst tegen – bidden
tegen de statistieken in. Grote weerman, aarde die
ons kostbaar is, geef ons heden regen.²³

²³ Ester Naomi Perquin, 'Nattigheid',
<https://www.dichterdesvaderlands.nl/gedicht/nattigheid/>, geraadpleegd 10
november 2020.

Dichtende verslaggevers: watersnoodliteratuur in de achttiende eeuw

Lotte Jensen

Wat drift gevoelt myn geest om Neêrlands Water-leed
Te aanschouwen in gedicht, met rouw-gewaad bekleed?
Ik voel myn zang-aêr ryst, by 't ryzen der riveren,
En zoekt ontlastingen langs 't veld van myn papieren.¹

Zo opent *Nederlands water-nood* (1741), een gedicht van de in Amsterdam woonachtige koopman en dichter Pieter Huisinga Bakker (1713-1801). Het gaat over de watersnood van 1740-1741. Tijdens de wintermaanden braken op veel plaatsen in het rivierengebied de dijken door met desastreuze gevolgen: tientallen mensen vonden de dood, honderden personen sloegen op de vlucht en veel dieren verdrongen. De materiële schade was enorm.² In zijn maar liefst vijftig pagina's tellende lyrische beschrijving neemt Bakker de lezer mee op een fictieve reis door het rampgebied. Het hoofdpersonage, de ik-figuur, maakt een lange zeiltocht en doet verslag van de huiveringwekkende taferelen die hij onderweg tegenkomt. Verwoeste huizen, hongerige vluchtelingen en verdrongen koeien: geen detail blijft onbesproken. Bakker laat zijn dichterlijke verbeeldingskracht de vrije loop. Hij gebruikt een meeslepende stijl, die door veel opsmuk wordt gekenmerkt. Het wemelt van de kleurrijke bijvoeglijke naamwoorden, metaforen, alliteraties en hyperbolen. Voor Bakker staat feitelijke accuratesse niet voorop, zo meldt hij in het voorbericht: 'Het is geen historische vertelling, maar, na den aard der Dichtkonste, een schilderagtige beschouwing van Nederlands-Water-nood, met verscheide byvoegselen en sieraden omgesierd, om, zoo veel my het zelve, in het midden van de beslommeringe der koopmanschap, mogelyk was, na den

¹ P. Bakker, *Nederlands water-nood van den jaaren MDCCXL en MDCCXLI* (Amsterdam 1741); Dit artikel is tot stand gekomen binnen het NWO-Vici project 'Dealing with disasters. The shaping of local and national identities in the Netherlands, 1421-1890' (www.dealingwithdisasters.nl). Ik bedank Hanneke van Asperen en Adriaan Duiveman voor hun suggesties en opmerkingen.

² Voor een overzicht van de weersomstandigheden en gevolgen zie: J. Buisman, *Duizend jaar weer, wind en water in de late landen*. Onder redactie van A.F.V. van Engelen. V: 1675-1750 (Franeker 2006) 704-714.

smaak van verschillende tongen te schikken'.³ De dichter wil zijn publiek dus vooral vermaken.

Het klinkt paradoxaal: een dichter die de ellende van een ramp zo fraai mogelijk probeert te verwoorden. Toch was dit alledaagse praktijk in de vroegmoderne tijd. Rampen vormden een belangrijke inspiratiebron voor schrijvers. Met een goed rampdicht gaven ze ook hun eigen visitekaartje af. Literaire ambities gingen hand in hand met het tonen van betrokkenheid en medeleven met de slachtoffers. Dichters reikten bovendien tal van leerrijke morele en religieuze boodschappen aan, die de lezer veerkracht konden bieden om de ramp te verwerken. Dat alles deden ze op een zo eloquent mogelijke wijze, naar het Horatiaanse adagium *utile dulci*: het nuttige dient met het aangename verenigd te worden.

Dat roept de vraag op hoe in hoeverre we dit soort gelegenheidsgedichten als historische bron kunnen gebruiken. Poëtische beschrijvingen geven per definitie een vertekend beeld van de werkelijkheid: ze bieden een gestileerde representatie ervan. Dat maakt ze minder geschikt om er historische gegevens en feiten aan te ontlenuen. Tegelijkertijd, zo zal ik betogen, zijn ze onmisbaar voor een beter begrip van hoe mensen vroeger met natuurverschijnselen zoals overstromingen omgingen. Literaire werken boden niet alleen troost, maar ze voorzagen de gebeurtenissen ook van een diepere betekenis door er religieuze en morele lessen aan te verbinden. Het gebruik van stilistische middelen kon functioneel zijn in het versterken van de boodschap en zo de impact van het werk vergroten.⁴

Na een korte introductie op het genre van de watersnoodliteratuur, maak ik een rondgang langs vier achttiende-eeuwse watersnoodgedichten waarin een rondreizende ik-figuur de hoofdrol speelt. Hoe positioneert dit lyrische 'ik' zich tussen de polen van verslaggever en dichter? Hoe verhouden authenticiteit en het literaire karakter van de tekst zich tot elkaar? Aan bod komen de literaire watersnoodverslagen van Bakker, Olivier Porjeere, Willem de Perponcher, en Evert Schonck. Hun teksten bestrijken de periode 1741-1799, de tijd waarin de gevoelsliteratuur een hoge vlucht neemt. Dat zien we

³ Zie het (ongepagineerde) voorwoord in Bakker, *Nederlands water-nood*.

⁴ Over de esthetische functie van 'rampenkunst', zie Gerrit Jasper Schenk, 'Images of Disaster: Art and the Medialization of Disaster Experiences', in: K. Kenichi e.a. *Catastrophe and the power of art: Catalogue Mori Art Museum* (Tokyo 2018) 145-149. Voor een toepassing op de Nederlandse rampcultuur, zie: L. Jensen, 'De schoonheid van een ramp. De culturele verbeelding van de watersnood van 1799' in: *Vooys* 39 (2021) 1, te verschijnen.

terug in de wijze waarop de protagonisten van hun werken zich als poëtische verslaggevers profileren.

Watersnoodliteratuur als genre

Na een watersnoodramp klommen schrijvers stevast in de pen om de gebeurtenissen op te tekenen. Hun teksten namen allerlei vormen aan. Denk aan kronieken, ooggetuigenverslagen, romans, gedichten, verhalen, pamfletten, gedenkboeken, preken, liederen en toneelstukken. We kunnen dit soort teksten met de verzamelterm ‘watersnoodliteratuur’ aanduiden. De term ‘literatuur’ moet daarbij breed worden opgevat. Literatuur omvatte in de vroegmoderne tijd namelijk veel meer dan tegenwoordig. Rond 1900 raakte de betekenis van de term literatuur (ook wel *belles-lettres* genoemd) sterk versmald en verwees deze louter nog naar ‘hogere’ kunstvormen waarin de esthetische kwaliteit voorop stond. Tot de ‘echte’ literatuur rekende men steeds minder genres. Voor de twintigste eeuw was het blikveld veel breder. Naast de traditionele genres van de poëzie, het toneel en de roman worden in de vroegmoderne tijd bijvoorbeeld ook reisteksten, liederen, embleemboeken, dagboeken, pamfletten en essays tot de literatuur gerekend.⁵ Watersnoodliteratuur besloeg in de vroegmoderne tijd dus allerlei genres, waarin uiteenlopende accenten werden gelegd. Zo lag in een preek de nadruk op de stichtelijke les, terwijl toneelstukken ruimte boden voor het neerzetten van personages die bepaalde deugden of ondeugden vertegenwoordigen. Lieder combineerden sensationele details met een morele boodschap, terwijl gedenkboeken vaak tabellen bevatten waarin het aantal doden per dorp werd opgesomd. Toch zijn er ook enkele standaardingredienten te onderscheiden die we door alle genres heen vinden.⁶

Ten eerste staan auteurs vrijwel altijd stil bij de verschrikkelijke gevolgen van de ramp. Huiveringwekkende scènes met mensen die hun toevlucht op daken zoeken, loeiend vee dat in doodsnood verkeert en ouders die hun kroost zien verdrinken: het wordt allemaal breed uitgemeten. Ten tweede is er veel aandacht voor wonderbaarlijke reddingen. Hoe afschuwelijk

⁵ Zie voor een omschrijving van het begrip ‘literatuur’ en ‘belles-lettres’ in de achttiende eeuw: I. Leemans en G. Johannes, *Worm en donder. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur. De Republiek 1799-1800* (Amsterdam 2013) 58-61.

⁶ Het hiernavolgende is gebaseerd op: L. Jensen, *Wij tegen het water. Een eeuwenoude strijd*. (Nijmegen 2018), 14-23.

de ramp ook is, er zijn altijd gebeurtenissen waaruit mensen hoop kunnen putten, zoals de miraculeuze redding van verloren gewaande familieleden. Ook het motief van het kindje in de wieg dat uit het water wordt gered, behoort tot de vaste ingrediënten van de watersnoodliteratuur. Een derde en laatste standardelement is de godsdienstige moraal. Vrijwel alle schrijvers propageren een religieuze boodschap. De ramp wordt als een straf van God beschouwd. Om nieuwe straffen te voorkomen, dienen mensen berouw te tonen en zich deugdzamer te gedragen. Zoals de hierboven genoemde Bakker het formuleert: ‘Een ongeveinsde vloed van traanen, uitgestort / Voor God, van eene ziel door waar berouw gepord, / Zal ’s Hemels grimmigheid uitblussen en verdooven’.⁷ Wie tot inkeer kwam, bleef in de toekomst mogelijk gespaard.

Inhoudelijk is er dus veel wat de verschillende genres binnen de watersnoodliteratuur bindt. Verder zijn er ook stilistische overeenkomsten te ontdekken. Of het nu om een gedenkboek of gedicht gaat, auteurs doen vrijwel altijd een beroep op de verbeeldingskracht om de huiveringwekkende gebeurtenissen zo aanschouwelijk mogelijk te maken. Neem bijvoorbeeld het volgende gedenkboek uit 1799: *Beschryving van den watersnood, van ’t jaar MDCCXCIX* van de belastingambtenaar, landmeter en schrijver Cornelis Zillesen. Hij geeft een minutieuze beschrijving van de overstromingen in het rivierengebied, inclusief een uitgebreide opgave van alle schade en de giften die ten behoeve van de slachtoffers zijn binnengekomen. Hoewel in zijn weergave de zakelijke verslaglegging en het cijfermateriaal centraal staan, past ook hij tal van literaire stijlmiddelen toe:

Zwaare ijsschotsen vallen van de steile dijken binnenwaards, maaken diepe hoolen en afgronden van gaaten, die de sterkste borstweeringen van het water ondermijnen, wyl weder andere schotsen van vooren de dijken van een scheuren. Een toestand zo bang en akelig, dat de bewooners der binnelanden, zich niet meer veilig in hunne wooningen meer achtende, uit hunne huizen vliedende, zonder dikwijls te weeten waar heen voelen, wyl het gevaar alomme dreigt, en elk raad en reddeloos om hulp schreeuwt.⁸

⁷ Bakker, *Nederlands-Watersnood*, 48.

⁸ C. Zillesen, *Beschryving van den watersnood van ’t jaar MDCCXCIX, in verscheide gedeelten van ons vaderland door ys-verstoppingen veroorzaakt; met kunst-plaaten en een rivier-kaart.* (Amsterdam 1800), 32-33.

De adjectiva ‘zwaare’, ‘diepe’ en ‘sterkste’ kleuren de tekst en maken duidelijk hoe hachelijk de situatie op dat moment is. Verder weidt Zillesen uit over angstige vluchtelingen die radeloos hun huizen ontvluchten. In die stoet bevinden zich hoogzwangere vrouwen in ‘barenswee’, weduwen met hun kroost, moeders met ‘tedere zuigelingen aan de borsten’ en een voortkruipende grijsaard. De lucht vult zich met ‘hartbrekende jammerklagen’, aldus Zillesen.⁹ Zillesen woonde op dat moment in Utrecht en was waarschijnlijk geen ooggetuige van de ramp. Zijn werk laat zien dat literaire stijlmiddelen ook voorkomen in genres die meer op de zakelijke verslaggeving gericht zijn. In die zin is het onderscheid tussen bronnen die primair gericht op de overdracht van zakelijke informatie zijn, en meer literair gestileerde teksten, minder groot dan je zou verwachten.

Dat neemt niet weg dat er graduele verschillen bestaan. Vanzelfsprekend speelt de stilering van de taal een grotere rol in gelegenheidsgedichten, al is het maar vanwege het gehanteerde rijm. Uit de grote hoeveelheid watersnoodgedichten heb ik er vier uitgelicht, waarin een ik-figuur als een verslaggever door een rampgebied reist. Die ik-figuur presenteert zijn observaties als authentiek en waar, maar is op zijn beurt een product van de dichtelijke verbeelding. De dichter creëert immers de ik-figuur, die soms heel literaire kenmerken vertoont. Zo kan een rondreizende ik-figuur zich als een tweede Aeneas (de hoofdfiguur uit Homerus’ beroemde epos, de *Aeneis*), gedragen. De ik-figuur kan zich ook, onder invloed van de literaire mode, als een uiterst sentimentalistische observator opstellen. Dat zijn zaken waar je bij de interpretatie van rampgedichten rekening mee moet houden.

In de literatuurwetenschap worden dit soort vormen van literaire zelfscenering ook wel met termen als *posture* (gemunt door Jérôme Meizoz) en *self-fashioning* (gemunt door Stephen Greenblatt) aangeduid. *Posture* duidt op de houding die een auteur aanneemt in zijn werk en *self-fashioning* verwijst naar het idee dat auteurs zich via hun literaire werk profileerden als publieke personen.¹⁰ Het voert te ver om uitgebreid op deze theoretische concepten in te gaan, te meer daar er veel discussie over de toepasbaarheid van dit soort begrippen op vroegmoderne literatuur bestaat. Maar ze herinneren ons eraan

⁹ Zillesen, *Beschrijving*, 35.

¹⁰ Voor een handzame inleiding op deze begrippen en een discussie over de vraag in hoeverre ze toepasbaar zijn op vroegmoderne literatuur zie: N. Geerdink, *Dichters en verdiensten. De sociale verankering van het dichterschap van Jan Vos (1610-1667)* (Hilversum 2012), 15-19.

dat dichters zich op een bepaalde manier profileerden in hun literaire werk en dat een ik-figuur ook een vorm van (literaire) zelfrepresentatie was. Wie gedichten gebruikt als historische bron, dient zich te allen tijde daarvan bewust te zijn.

Een zeilende dichter

We beginnen deze rondgang bij Bakkers *Nederlands water-nood*. Op de titelpagina prijkt een fraaie prent van Jan Caspar Philips. Daarop is een zeilboot afgebeeld, die langs overstroomde gebieden vaart. Schrijvend op het achterdek zit een dichter samen met Melpomene, de muze van de tragedie. Bovenaan is de Faam, godin van het gerucht, afgebeeld. Op elk van de vier hoeken van de prent is een riviergod afgebeeld: de Tiber, de Donau, de Rijn en de Maas. In en langs het water schieten verschillende groepen mensen elkaar te hulp: drenkelingen worden aan boord van een bootje getrokken, terwijl anderen elkaar op de droge oevers omhoogtillen.

Kunsthistorica Hanneke van Asperen heeft in haar analyse van de prent laten zien dat de prentmaker de tekst van Bakker nauwgezet heeft gevolgd.¹¹ De dichter in de boot is de ik-figuur in de tekst. Al zeilende doet deze verslag van de gevolgen van de overstroming. Van Asperen betoogt dat de dichter, zowel op de illustratie als in de tekst, vooral ooggetuige is van onderlinge hulpvaardigheid. Beeld en woord moeten de lezer aansporen tot liefdadigheid, en versterken elkaar.

Het gaat om een ‘verbeelden tocht’ (fictieve reis), zo meldt Bakker in het voorbericht.¹² Voortdurend vraagt de dichter daarbij zijn muze, Melpomene, om inspiratie en kracht: ‘Versterk me, ô Melpomeen!’¹³ Daarnaast laat hij zich voeden door klassieke dichters als Ovidius en Vergilius, die hij regelmatig parafraseert. De ik-figuur heeft mede daardoor wel iets weg van een rondtrekkende Aeneas – het hoofdpersonage uit Vergilius’ epos *Aeneis*, die na zijn vlucht uit Troje na vele omzwervingen Italië bereikt. Bakkers ik-figuur bereikt na vele omzwervingen de thuishaven Rotterdam.

¹¹ H. van Asperen, ‘Liefde en tragedie in tijden van watersnood’ (28 augustus 2019), <http://hannekevanasperen.nl/liefde-en-tragedie-in-tijden-van-watersnood/> (geraadpleegd 17 augustus 2020).

¹² Zie het (ongepagineerde) voorbericht ‘Aan den lezer’ van Bakker in *Nederlands water-nood*.

¹³ Bakker, *Nederlands water-nood*, 8.

Afbeelding 1. Titelprent *Nederlands Waternood* (1741) door Jan Caspar Philips van P. Bakker, Rijksmuseum Amsterdam.

De reis van de ik-figuur is in twee delen opgedeeld. Eerst vaart hij van Woudrichem naar Hedikhuizen. Daar moet hij een adempauze nemen en weidt hij uit over de politieke situatie in Europa. Het continent wordt op dat moment geteisterd door de Oostenrijkse successieoorlog, hetgeen de rampspoed nog groter maakt. Vervolgens stapt hij weer aan boord en vervolgt zijn tocht via de Betuwe, Nijmegen en Gorinchem naar Rotterdam.

Eenmaal aangekomen verandert de stemming: treurnis maakt plaats voor vreugdezang, omdat de ik-figuur daar binnenkort een bruiloft heeft (hier vallen de ik-figuur en Bakker samen). Daarna is er ruimte voor bezinning: oorlog en watersnood hebben tot grote armoede in het vaderland geleid, en die moet volgens de ik-figuur in de vorm van liefdadigheid bestreden worden. Tegelijkertijd dienen mensen de hand in eigen boezem te steken om Gods toorn te sussen: alleen oprechte deugd kan het tij keren.

De ik-figuur profileert zich als een gevoelige ziel. Hij wordt, waar hij ook komt, diep getroffen door de ramptaferelen die hij ziet. Dat stuwt zijn dichterlijke bevlogenheid tot ongekende hoogten:

'k voel hernieuwde kracht, niets kan myn' drift vermind'ren
Ik zal ten reië gaan op traanen en geweën,
En dobb'ren op den rug der dood'lyke akker-zeën,
En Neerlands Water-nood, word my die zwier gegeven,
Zoo schild'ren, dat de verf mag spelen met het leven.¹⁴

Het wemelt van dit soort poëtische uitspraken in de tekst. Steeds opnieuw is de dichter geraakt door de rampzalige taferelen die hij aanschouwt. Het raakt hem zozeer dat hij herhaaldelijk overweegt te stoppen met schrijven: 'k Voel waarlyk my de pen, door zoo veel leeds begeven'.¹⁵ Op dat soort momenten zoekt hij steun bij Melpomene die hem nieuwe treurstof en inspiratie moet bieden, zodat hij verder kan dichten.¹⁶

Het moge duidelijk zijn dat we hier niet met een gewone verslaggever van doen hebben, maar met een gevoelsdichter, wiens gemoedstoestand als een rode draad door de tekst loopt. We zien het voorbijglijdende landschap door zijn poëtische bril, en dat verklaart ook waarom er zoveel versterkende adjectiva, hyperbolen en topoi (dichterlijke gemeenplaatsen) worden gebruikt. Zo gebruikt Bakker bij monde van de ik-figuur opvallend veel strijdmetaforiek. Hij spreekt bijvoorbeeld van het Nederlandse volk dat door het 'geweld der waat'ren aangerand' en de 'waterwolf', die de Alblasserwaard heeft doen bezwijken.¹⁷ Verwijzingen naar de strijd tegen het water vloeien naadloos over in passages over het oorlogsgeweld in Europa. De

¹⁴ Bakker, *Nederlands water-nood*; De uitdrukking 'ten reië gaan' betekent zoiets als: 'me erheen begeven' (zie *Woordenboek der Nederlandsche taal*, via wnt.inl.nl)

¹⁵ Bakker, *Nederlands water-nood*, 8.

¹⁶ Zie bijvoorbeeld: Bakker, *Nederlands water-nood*, 8, 13, 22, 43.

¹⁷ Bakker, *Nederlands water-nood*, 38, 40.

cultuurhistoricus Adriaan Duiveman heeft laten zien dat watersnoodteksten uit de vroegmoderne tijd doordrenkt zijn van oorlogsmetaforiek en dat die tot op de dag van vandaag doorwerkt in het waterdiscours.¹⁸

Bakkers verslag mondt uit in een pleidooi voor liefde en deugdzaamheid. Hij prijst de hulpacties van de landelijke bestuurders en roept alle burgers donaties te doen.¹⁹ Na alle lyrische uitweidingen eindigt deze literaire bootreis zo met een heel concrete, tastbare oproep om de getroffen en met geld en goederen te steunen.

Een ooggetuigenverslag van Traanrijk

In het bijna veertig pagina's tellende lied *Traanrijk en Troosthart* van de predikant Olivier Porjeere (1736-1818) speelt een dichtende verslaggever eveneens de hoofdrol.²⁰ Deze treurzang gaat over de watersnoodramp van 1775. Deze raakte de provincie Noord-Holland en de kusten van de Zuiderzee het hardste. Duizenden runderen verdronken, talloze huizen werden door de watermassa vernietigd en zo'n zeventig mensen kwamen om

¹⁸ A. Duiveman, 'De polder als eeuwig slagveld: Landschap, waterbeheer en militaire metaforiek' in: *Groniek* 51 (2019), 103-111. Zie ook A. Duiveman, 'Demilitariseer de polder. Oorlogsmetaforiek, geschiedschrijving en de toekomst van de Nederlandse Delta' in: L. Jensen & A. Duiveman, *Welke verhalen vertellen we? Narratieve strategieën rondom waterbeheer en zeespiegelstijging* (Nijmegen 2020), 38-47.

¹⁹ Niet voor niets lijkt de figuur van 'caritas' (liefdadigheid) op de titel prent te zijn afgebeeld. Zie hierover Van Asperen: 'Liefde en tragedie in tijden van watersnood'. Zie over de hulpverlening in 1740-1741: A. Driessen, 'Hulpverlening na overstromingsrampen in het Nederlands rivierengebied' in: *Groniek* 147 (2000), 185-198 en T. Bosch, 'Natuur en cultuur. Modernisering van hulpverlening na catastrofale overstromingen in de Nederlandse Delta, 1740-1861' in: *Tijdschrift voor waterstaatsgeschiedenis* 21 (2012) 1-2, 39-47.

²⁰ O. Porjeere, 'Traanrijk en Troosthart. Tweezang. Op den geweldigen storm en buiten gewoonen vloed. Den 14den van slagtmáand, 1775. In drie afdeelingen gezongen te Delfshaven' in: idem, *Zanglievende uitspanningen* (Amsterdam 1788), 189-235. De bevindingen in deze paragraaf zijn mede gebaseerd op: L. Jensen, 'Traanrijk en Troosthart. Zingen over watersnoodrampen in de achttiende eeuw' in: *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman* 42 (2019) 1, 1-14.

het leven.²¹ Ook de inwoners van Delfshaven beleefden angstige momenten. Met oorverdovend kabaal stroomde het water daar 's avonds over de sluisdeuren heen, waardoor grote delen van Zuid-Holland bedreigd werden. Uiteindelijk slaagden twee burgers er met behulp van de sluiswachter in het gat te dichten, maar de ravage was enorm.²²

Afbeelding 2. *Overstroming van de sluis in Delfshaven in 1775*, door Noah van der Meer, naar een tekening van Henrik Kobell, Rijksmuseum Amsterdam.

Het treurlied van Porjeere bestaat uit een voorzang, drie gezangen en een slotzang. In de voorzang worden de twee hoofdpersonen, Traanrijk en Troosthart, geïntroduceerd. Zij zitten gezamenlijk op een bankje aan de Maas. Het hoofdedeelte bestaat uit een 'tweezang' tussen beide personages, waarin ze elkaar beurtelings toezingen. Dat doen zij in drie gedeeltes, waarbij de eerste zang zich vooral op de gebeurtenissen in Delfshaven richt, de tweede

²¹ Een beschrijving van de gevolgen van de ramp per provincie en deelgebied is te vinden in J. Buisman, A.F.V. van Engelen eds., *Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen VI* (Franeker 2015), 449-492.

²² Buisman, *Duizend jaar weer*, p. 458-459. Zie over de situatie in Delfshaven ook het herdenkingsboek van J.H. Hering, *Bespiegeling over Neerlandsch waterlood, tusschen den 14den en 15den Nov. MDCCLXXV*, I (Amsterdam 1776), 173-182.

op de rest van het getroffen gebied en de derde op de christelijke les. In de ‘Nazang’ rondt de alwetende verteller het relaas af.

Traanrijk is overduidelijk een alter-ego van de dichter-predikant Porjeere. Hij geeft een levendige beschrijving van zijn traumatische ervaringen. Zo beschrijft hoe hij tijdens het ontbijt wordt opgeschrikt door een alarmerend bericht van de bureu: het water komt!

’k Was naauwlijks in den hoek van mijnen haard gezeeten,
Om ’t voedend Ochtendbrood met smaak erkentlijk te eeten,
Of een der buuren kwam met tijding, dat de vloed
Te wagten was, ik vloog, ja met een’ dubbelen spoed,
Ter plaatsdeur uit, en zag het schommlend water koomen,
Ik greep een vloedplank bij ’t geraas der wilde stroomen,
En maakte in allen haast het keldervenster dicht.²³

Het ‘vliegend water’ komt echter razendsnel opzetten. Eerst loopt het tuintje van Traanrijk onder water. Hij weent om het verlies van zijn ‘beddeke vol groene pieterselie’ en zijn sierbloemen. Dan dringt het water het huis binnen. Traanrijk stuift de trap op en voelt zijn hart in zijn keel kloppen. Zijn huis begint te kraken en hij is bang om met woning en al weggesleurd te worden. In paniek vluchten hij en zijn moeder naar zolder, waar ze de schoorsteen horen afbreken. Ze nemen wat huisraad mee om de avond door te komen. Middernacht gaat de storm weer liggen en is het ergste gevaar geweken.

Het gedicht bevat ook passages die Porjeeres ervaringen als predikant weergeven. Traanrijk beschrijft hoe hij op een zondag, enkele dagen na de ramp, weer moet preken. Hij geeft een uitgebreide beschrijving van de hartverscheurende dienst. Er wordt gehuild en gejammerd, gekreten en geschreid:

’k Zal ’t preëkuur nooit vergeeten,
’k Heb schier mijne oogen blind: mijn traanklier leëg gekreeten
Ik weende – ik preekte – ik riep – *de groote God regeert!*
Beeft volken! Beeft voor Hem, die door gerichten leert.
’k Zag aangedaan en blij mijn dierbre Havenaaren,
Getuchtigd – en gerukt uit duizende gevaaren.
Wij weenden onderling, bedaard, verstomd, verblijd,
’t Gebrooken hart werd Gode in ’t Beedehuis gewijd.
’k Riep mijn gemeente toe – vooral den waaren vroomen,

²³ Porjeere, ‘Traanrijk en Troosthart’, 196-197.

Om dankende in 't gebed met mij tot God te koomen.²⁴

De kerkdienst biedt de gelegenheid om uiting te geven aan het bezwaarde gemoed en via de uiting van emoties nader tot elkaar en tot God te komen.²⁵

Het personage Traanrijk valt dus in belangrijke mate samen met de predikant Porjeere, die de ramp aan den lijve heeft ervaren. Tegelijkertijd moeten we ook een onderscheid maken tussen Porjeere en zijn alter-ego. De wijze waarop hij bij monde van Traanrijk verslag doet van de ramp, is literair ingekleed. Het begint er al mee dat Traanrijk aandrang voelt om middernacht te dichten. De storm is nauwelijks gaan liggen, of hij grijpt al naar zijn lier:

De witte maan daagde op – het zwerk, door God gestild,
Vertoonde een heldre kleur met blaauwgeverfde wangen:
't Gezicht alleen ontstak den lust tot Nachtgezangen:
Ja, 'k greep de dankharp reeds in 't lachend oogeblik.²⁶

Dat is natuurlijk een hoogst onwaarschijnlijke handeling voor iemand die zojuist in doodsangst heeft gezeten, maar we hebben dan ook te maken met een gestileerde, literaire reactie. Met 'Nachtgezangen' verwijst Traanrijk naar alle waarschijnlijkheid naar het beroemde werk van de Engelse dichter Edward Young, auteur van *The complaint: or, Night-thoughts on life, death, & immortality* (1742-1745), vaak afgekort tot *Night-thoughts*. Young legde de basis voor de zogenaamde *graveyard poetry*, waarin dichters over thema's als eenzaamheid, melancholie en doodsverlangen schreven. Ze positioneerden zichzelf het liefst in het volle maanlicht en op verlaten kerkhoven. De gevoelspoëzie, meer in het bijzonder het sentimentalisme, nam ook een hoge vlucht in de Nederlandse letteren. We komen het in deze periode tegen bij auteurs als Rhijnvis Feith en Elizabeth Maria Post, die zich lieten inspireren door de natuur en hun emoties de vrije loop lieten.²⁷

Uiterst literair is ook het verslag dat Traanrijk doet van de gevolgen van de ramp voor de rest van het land. De alliteraties, versterkende adjectiva en verrijkende woordwolken vliegen de lezer om de oren:

²⁴ Porjeere, 'Traanrijk en Troosthart', 209.

²⁵ Zie over de rol van preken bij rouwverwerking na rampen: A. Duiveman, 'Praying for (the) Community: Disasters, Ritual and Solidarity in the Eighteenth-Century Dutch Republic' in: *Cultural and Social History* 16 (2019) 5, 543-560.

²⁶ Porjeere, 'Traanrijk en Troosthart', 206.

²⁷ Hierover: R. Honings en L. Jensen, *Romantici en revolutionairen. Literatuur en schrijverschap in Nederland in de 18de en 19de eeuw*. Amsterdam 2019, 101-116.

Het zindelijk Zaandam bekermt zijn lotgeval.
Het dijkrijk Heusden beeft in zijn' bedamden wal.
De Landklagt kan alöm van 's Hemels roede spreken.
Het noodbericht vliegt voort uit Kennemerlandsche streeken.
Daar 't Visschend Egmond bij het lóótsrijk Petten treurt,
En 't Beverwijksch bericht de trommelbliezen scheurt.²⁸

Als een razende reporter doorkruist Traanrijk het land om verslag te doen van de ellende en hartenkreten, maar dan wel met veel meer versierende termen dan een krant zou doen. Iedere plaats krijgt een kenmerkende eigenschap erbij: van 't digt gebouwd Blokzijl', 't Vlijtkweekend Harderwijk' tot aan 't waterscheppend Thoolen'. De dichter putte duidelijk genoeg uit zijn woordenspel.

Aan de ene kant biedt Porjeeres treurzang een fascinerende inblik in het leven van een achttiende-eeuwse predikant, die moest vluchten voor het water. We volgen bij monde van Traanrijk zijn angstigste momenten en zien hoe hij veerkracht en troost put uit de kerkelijke gemeenschap. Aan de andere kant moeten we het historische personage Porjeere en zijn dichtende alter-ego Traanrijk van elkaar onderscheiden. Traanrijk gedraagt zich als het prototype van de sentimentele dichter, die in het holst van de nacht zijn lier grijpt en zijn emoties de vrije loop laat. Dit poëtische verslag is dan ook sterk gekleurd door de literaire mode van die tijd.

Literaire tranen bij de ramp van 1799

In 1799 vond opnieuw een grote overstroming plaats. Dit keer werd vooral het rivierengebied zwaar getroffen. Tientallen personen kwamen om het leven, honderden koeien verdrinken en huizen liepen grote materiële schade op. Het aan de Waal gelegen dorp Doornik verdween zelfs voorgoed in de golven.²⁹

²⁸ Porjeere, 'Traanrijk en Troosthart', 216.

²⁹ Buisman, *Duizend jaar weer, wind en water*, 910-915.

Afbeelding 3. *Storm voor Nijmegen*, Reinier Vinkeles, 1799, Rijksmuseum Amsterdam.

Opnieuw lieten dichtende reporters van zich horen. Zo verschenen er literaire rampverslagen van W.E. de Perponcher (1741-1819), politicus en dichter te Utrecht en E.J.B. Schonck (1745-1821), rector van de Latijnse school te Nijmegen. Eerstgenoemde was geen ooggetuige van de ramp, maar sprak zijn dichterlijke verbeelding aan in *Tafereel uit den watervloed van 1799*. Daarin reist een ik-figuur langs het rampgebied en voert verschillende gesprekken met de noodlijdenden. Aan een bewoner van een dijkwoning vraagt hij hoe deze het volhoudt in zulk gevaarlijk gebied te wonen. ‘Och Vriend, de Heere waakt’, is de stichtelijke les die de ik-figuur daar leert.³⁰ Hij ziet vervolgens een boot met een gezin in het ijs vastzitten en biedt zijn hulp aan. Ze slagen erin de het vaartuig vlot te trekken, tot grote opluchting van de man aan boord. Tranen van dankbaarheid vloeien langs zijn gezicht. In een gesprek met de ik-figuur vertelt hij over zijn angstigste momenten. Opnieuw krijgt de ik-figuur een belangrijke boodschap mee: ‘Hoe wonder Gods Voorzienigheid / Kan waaken, voor ’t behoud der menschen’.³¹ Het volgende benarde moment dient zich alweer aan. Nu ziet de ik-figuur een wiegie drijven met daarin een

³⁰ W.E. de Perponcher, ‘Tafereel uit den watervloed van 1799’ in: W.E. de Perponcher, *Gedichten* (Utrecht 1800), 123-133. Citaat op 125.

³¹ *Ibidem*, 129.

uitgehongerd kindje. Samen met zijn gesprekspartner redt hij de huilende baby, waarna het aan de borst van de moeder wordt gelegd: 'Zy legt het aan, het zuigt, en slokt, / En laaft zig aan die bron des leevens'.³² De ik-figuur eindigt zijn relaas met een huiveringwekkende scène waarin mensen schreeuwend op de vlucht slaan, omdat de dijk verder is gescheurd. Geen opwekkend slot, maar een open einde dus.

Het moge duidelijk zijn dat deze ik-figuur een fictief personage is, dat tot leven is gewekt door De Perponchers pen. De taferelen zijn vooral bedoeld om een godvruchtige boodschap over te brengen op de lezer en te benadrukken dat hulpvaardigheid in dit soort situaties van levensbelang kan zijn. De literariteit blijkt ook uit zijn gebruik van het motief van het kindje in de wieg. Dit was, zoals eerder gezegd, een veelgebruikt beeld in watersnoodliteratuur.³³ Het kwam daadwerkelijk voor dat er drijvende wiegjes met kinderen daarin uit de golven gered werden, maar we kunnen er vrij zeker van zijn dat deze scène aan de fantasie van de in Utrecht woonachtige De Perponcher was ontsproten.

Anders dan De Perponcher had Schonck de ramp wél van dichtbij meegemaakt. Op 21 februari 1799 kreeg Nijmegen met ijsophoppingen en zeer hoge rivierstanden te maken. De stad puilde uit van de vluchtelingen uit naburige dorpen, en bleef zelf ook niet ongeschonden: meer dan tweehonderd huizen liepen onder water. De bewoners waren hun woningen ontvlucht en zochten hun heil hogerop.³⁴ Schonck gaf er een dichterlijke impressie van:

Ik zie, van buuren, en gehuchten,
De veege landlien naar de stad,
Zoo veel de nood het toelaat, vluchten,
Met vrouw en kroost, hun besten schat.³⁵

Hij baseerde zich op waar gebeurde taferelen, maar stelde de zaken wel wat erger voor dan ze in werkelijkheid waren. Zo had hij de ijsschotsen die Nijmegen bedreigen, groter en talrijker gemaakt dan ze in werkelijkheid waren, scheef hij in een begeleidende voetnoot. De dichterlijke vrijheid stond dat

³² De Perponcher, 'Tafereel', 131.

³³ Jensen, *Wij tegen het water*, 20-21.

³⁴ Zillesen, *Beschrijving van den watersnood*, 68.

³⁵ E.J.B. Schonck, *Dichterlijke tafereel van den tegenwoordige watersnood* (Nijmegen 1799), 8.

volgens hem echter toe: hij wilde storende herhalingen in zijn tekst voorkomen.³⁶

Andere keren hield Schonck zich wel aan de waarheid. Dat gold bijvoorbeeld voor de redding van een huisgezin met zeven leden dat op een rieten dak zat. Het ging hier om het huisgezin van een zekere Jan Daane uit Beuningen – Schonck had deze informatie uit een brief van de Nijmeegse predikanten gehaald.³⁷ Andere keren waren de scènes overduidelijk aan Schoncks fantasie ontsproten, zoals die waarin een moeder in doodsangst haar kind stevig tegen zich aandrukt. Zij richt daarbij het woord tot God, in de hoop dat Hij hen zal sparen:

Indien Gy lust hebt om te spaaren,
Kunt Gy een pas-gebooren wicht
In 't Vloeiend nat des Nijls bewaaren,
Daar 't op een hand-vol biezen ligt.³⁸

Op waarheid gebaseerd of niet, in alle gevallen moesten dit soort taferelen de lezer ervan doordringen dat ze moesten blijven vertrouwen op God.

Tot besluit: feit versus fictie

Door middel van gelegenheidsgedichten toonden Bakker, Porjeere, De Perponcher en Schonck zich betrokken bij de getroffenen van watersnoodrampen. Ze kozen alle vier voor een vorm waarin een ik-figuur een reis door het rampgebied maakt. Twee van hen verwerkten hun eigen ervaringen in de tekst: Porjeere en Schonck. Dat maakt hun verslagen niet onmiddellijk feitelijker, integendeel. Evenals de andere dichters grepen ze terug op allerlei stilistische motieven en literaire middelen om de ramptaferelen tot leven te wekken. Het ging hun er niet zozeer om een zo waarheidsgetrouw mogelijk beeld van de gebeurtenissen te geven, maar ze wilden een zo levendig en emotioneel mogelijk beeld schetsen. Hun gedichten waren vooral bedoeld om op het gemoed van de lezers in te werken.

³⁶ Schonck, *Dichterlijke taferel*, 24.

³⁷ Schonck, *Dichterlijke taferel*, 21.

³⁸ Schonck, *Dichterlijke taferel*, 18.

Volgens het Horatiaanse adagium moet een dichter eerst zelf huilen, voordat hij anderen kan raken.³⁹ Die houding was door Porjeere tot het uiterste doorgevoerd: zijn alter-ego Traanrijk stort voortdurend tranen bij alles wat hij ziet. Dat wordt nog eens versterkt door de literaire stroming van het sentimentalisme die vanaf ongeveer 1770 in de mode kwam en die door Porjeere werd nagevolgd. Dergelijke literaire invloeden maken dit soort gelegenheidsgedichten minder geschikt als historische bron – de onderzoeker kan er althans weinig historische gegevens aan ontlenu. Ze vertellen ons echter wel veel over de manieren waarop rampen in het verleden werden verwerkt. Poëtische rampverslagen vormden niet alleen een uitlaatklep voor de dichter, maar boden een venster op de werkelijkheid. De dichters verbonden er bovendien stichtelijke lessen aan die eenieder ter harte moest nemen. En wie echt geraakt werd, restte nog maar een ding: bijstand verlenen waar mogelijk. In de woorden van Bakker: ‘met onbekrompen hand en deugdgezinde harten, / Aan d’armen hulp te biên, dus zalvende ieders smarten.’⁴⁰

³⁹ ‘Si vis me flere, dolendum est primum ipsi tibi’ schrijft Horatius in zijn *Ars Poetica*, vs 102-103.

⁴⁰ Bakker, *Nederlands water-nood*, 46.

‘Seer groot gerucht, butsen, schudden en geruijs’: aardbevingen in de Lage Landen*

Marieke van Egeraat

‘*Aertbevinghe*. 7 April [1580] des tsavonts 6 ende 7 uren een groote aertbevinghe in Hollandt, ende alle die landen doere’.
- Willem Jansz. Verwer, *Memoriaelbouck*, 214.

Wie wil beweren dat aardbevingen in de Nederlanden niet voorkwamen, hoeft maar een kroniek uit de zestiende eeuw open te slaan om van het tegendeel overtuigd te raken. Hoewel de aardbevingen die deze regio troffen in onze ogen niet als rampzalig aangemerkt kunnen worden (er vielen immers geen doden), waren deze gebeurtenissen voor menig tijdgenoot toch een grote schok. De plotselinge trillingen van het aardoppervlak konden namelijk niet eenvoudig verklaard worden. Menig kustbewoner snapte het verband tussen een harde wind en een overstroming, net zo goed als menig boer droogte en misoogsten met elkaar in verband bracht. Een aardbeving daarentegen kwam uit het niets en verdween ook opeens weer. De zoektocht naar een verklaring was daardoor een stuk lastiger. Toch probeerden allerlei mensen een uitleg te vinden. Het gevolg was dat er vele verklaringen mogelijk waren. In deze bijdrage wil ik voor de zestiende-eeuwse Nederlanden laten zien hoe mensen reageerden op aardbevingen, zowel bevingen die zij aan den lijve ondervonden als gebeurtenissen die zij alleen door het nieuws vernamen.

Berichten over aardbevingen kwamen in verschillende soorten bronnen voor. In deze bijdrage besteed ik aandacht aan twee van zulke bronnen: pamfletten en handgeschreven kronieken. Hoewel in andere landen naar aanleiding van een aardbeving tientallen pamfletten gedrukt werden, is de hoeveelheid actueel drukwerk in de Nederlandse taal mager. Het corpus beslaat slechts uit drie pamfletten: twee gedrukt in 1542 en één in 1584. Daarnaast onderzocht ik de vermeldingen van aardbevingen bij kroniekschrijvers. In totaal vond ik elf chroniqueurs die aandacht besteden aan dit soort rampen. De mate van aandacht verschilt per geval. Sommigen noemden eenmaal dat zij de grond voelden trillen en er ‘vele steenen vielen van de huysen’.¹ Anderen schreven herhaaldelijk over de wonderlijke

* Dit onderzoek komt voort uit het NWO-project *Dealing with Disasters* (www.dealingwithdisasters.nl) dat geleid wordt door Lotte Jensen.

¹ Augustyn van Hermelghem, *Nederlandsche historie* (Gent 1865-1867) 144.

gebeurtenissen. Maria Luyten, kloosterzuster in een klooster in Weert, spant de kroon. In de periode 1554-1585 maakte zij maar liefst negen keer melding van een aardbeving.² De andere kroniekschrijvers uit het corpus komen uit Antwerpen (Godevaert van Haecht, Jan van Wesenbeke, een anonieme kroniekschrijver), Brussel (Jan de Pottre), Ieper (Augustyn van Hermelghem), Brugge (Willem Weydts), Gent (Jan van den Vivere, gebroeders Van Campene), Montfoort (Wouter Jacobsz), Haarlem (Willem Jansz. Verwer) en Alkmaar (Jacob Dirksz Wijnkoper).³

Deze pamfletten en kronieken gebruik ik om te laten zien welke verklaringen gangbaar waren in de Nederlanden in de zestiende eeuw. Eerst ga ik in op verklarmingsmodellen zoals die naar voren komen in eerder historisch onderzoek. Daarna richt ik me op de Nederlandstalige bronnen en de verklaringen die daarin voorkomen. Uit mijn onderzoek blijkt dat, zoals in de literatuur al benadrukt is, de bronsoort invloed heeft op welke verklaring gekozen wordt. In nieuwspamfletten was daarom het voorzienigheidsvertoog, het geloof dat God alle dingen op aarde bestuurt, het meest gangbaar. Ook in kronieken was dit een vaak gebruikte uitleg, hoewel deze bronnen nog vaker geen uitleg gaven. In het laatste deel wil ik de bestaande literatuur aanvullen door in te gaan op de redenen voor een gekozen verklaring. Hoewel de bronsoort sturend was, kon er binnen de gestelde kaders wel degelijk nog toe-eigening en discussie plaatsvinden. De

² Maria Luyten, Ch. Creemers, A. Nieuwenhuizen en J. Habets, *Kronijk uit het klooster Maria-Wijngaard te Weert, 1442 - 1587. Een bijdrage tot de voorgaande kronijk op het jaar 1566. Een vijftal stukken betreffende de Hervorming te Weert 1583-1584* (Weert 2004).

³ Godevaert van Haecht, *De kroniek van Godevaert van Haecht over de troebelen van 1565 tot 1574 te Antwerpen en elders*, ed. R. van Roosbroeck (Antwerpen 1929-1930); Kronijk van Jan van Wesenbeke, 1567-1580, FelixArchief Antwerpen, Ancien Régime archief van de stad Antwerpen, inv.nr. PK#108; Gerard van Loon, *Antwerpsch chronykje*, ed. Frans van Mieris (Leiden 1743); *Dagboek van Jan de Pottre, 1549 - 1602*, ed. B. de St. Genois (Gent 1861); Hermelghem, *Nederlandsche historie*, Willem Weydts, *Chronique Flamande 1571 - 1584*, ed. E. Varenbergh (Gent/Brugge/Den Haag 1869); Jan van den Vivere, *Chronijke van Ghendt*, ed. Frans de Potter (Gent 1885); Cornelis van Campene en Philips van Campene, *Dagboek van Cornelis en Philip van Campene*, ed. Frans de Potter (Gent 1870); Wouter Jacobsz, *Dagboek van broeder Wouter Jacobsz (Gualtherus Jacobi Masius) prior van Stein*, ed. I.H. van Eeghen (Groningen 1960); Willem Janszoon Verwer, *Memoriaelbouck. Dagboek van gebeurtenissen te Haarlem van 1572 - 1581*, ed. J.J. Temminck (Haarlem 1973); Jacob Dirksz Wijnkoper, Jan Jacobsz Stoop, Simon Eikelenberg en Willem Jacob Domis, *Kroniek van Wijnkoper* (Alkmaar 2017).

interpretatie van de gebeurtenis was dus niet alleen afhankelijk van het type bron, maar ook van de positie van de schrijver/drukker.

Verklaringsmodellen in historisch onderzoek

Aardbevingen in de Nederlanden, en met name de reacties hierop, zijn nog nauwelijks bestudeerd.⁴ Alleen de aardbeving in Lissabon (1755) en de uitwerking daarvan in de Republiek is door historici al nauwkeurig onder de loep genomen.⁵ Daarnaast heeft Rienk Vermij in 1996 een bijdrage geleverd aan het onderzoek door de reacties op de aardbeving die in 1692 gevoeld werd te bestuderen.⁶ Vermij publiceerde bovendien recent een belangrijk werk over aardbevingen in vroegmodern Europa. Hoewel de Nederlanden slechts enkele keren genoemd worden, is zijn onderzoek ook voor dit artikel een inspiratiebron. Vermij bestudeert naast wetenschappelijke werken namelijk ook expliciet de nieuwspamfletten, briefverkeer en andere bronnen in de volkstalen. Deze benadering zorgt ervoor dat Vermij ook oog heeft voor het polemische karakter van verklaringen voor aardbevingen.⁷

De Amerikaanse literatuurwetenschapper Rebecca Totaro betoogde in haar meest recente werk uit 2018 dat aardbevingen in Engeland op drie manieren verklaard werden. Ten eerste werd naar Gods invloed op aarde verwezen, een uitleg die Totaro het christelijke paradigma noemt. Daarnaast konden zij gebruik maken van een meer technische uitleg die teruggevoerd kan worden op Aristoteles, de materialistische kijk. Ten slotte wijst Totaro op een derde manier van verklaren, namelijk het zogenoemde polytheïstische paradigma waarbij met name het idee van de aarde als een levend wezen

⁴ Er zijn wel al langer lijstjes gemaakt met (historische) aardbevingen, zie bijvoorbeeld: G. Houtgast, *Aardbevingen in Nederland. Catalogus van aardbevingen t/m 1900* (De Bilt 1991).

⁵ T. D'Haen, 'On how not to be Lisbon if you want to be Modern - Dutch Reactions to the Lisbon Earthquake', *European Review* 14 (2006) 351-358; J.W. Buisman, 'Het bevend Nederland. De Republiek en de aardbeving van Lissabon 1755-1756', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 92 (1979) 20-42; J.W. Koopmans, 'The 1755 Lisbon Earthquake and Tsunami in Dutch News Sources. The Functioning of Early Modern News Dissemination' in: S.F. Davies en P. Fletcher ed., *News in Early Modern Europe. Currents and connections* (Leiden 2014) 19-40.

⁶ R. Vermij, 'Natuurgeweld geduid', *Feit & Fictie* 3 (1996) 49-64: 51.

⁷ R. Vermij, *Thinking on Earthquakes in Early Modern Europe. Firm Beliefs on Shaky Ground* (New York (NY) 2021) 220.

(moeder aarde) centraal staat. Hoewel deze laatste vorm volgens Totaro het minst expliciet aanwezig was, ging deze wel vaak samen met andere verklaringen.⁸ De literatuurwetenschapper maakt bovendien duidelijk dat de bronsoort sturend was in de gekozen interpretatie van de ramp. Zo zijn pamfletten doorspekt met voorzienigheidsretoriek, terwijl Totaro in toneelstukken en gedichten veel meer speelruimte voor alle drie de verklaringsmogelijkheden ziet. Bovendien moeten historici ervoor oppassen de drie modellen te veel te scheiden. Hoewel voor de hedendaagse samenleving religieuze en wetenschappelijke inzichten moeilijk samengaan, was dit in de vroegmoderne tijd een veel logischer combinatie.⁹

Hoewel Totaro op een inzichtelijke manier de drie verklaringsmodellen van elkaar scheidt en tegelijkertijd ruimte laat voor het samengaan van de verklaringen, staat ze niet of nauwelijks stil bij de redenen voor de keuze voor een bepaalde uitleg van de ramp. Andere historici hebben voor andere rampzalige gebeurtenissen laten zien dat de gekozen uitleg soms geïnspireerd kon zijn door politieke omstandigheden. De Duitse historica Marie Luisa Allemeyer laat bijvoorbeeld in haar artikel over stadsbranden zien dat het wijzen op Gods almacht als oorzaak voor de brand de schuld kon weghalen bij de autoriteiten die verantwoordelijk waren voor brandpreventie.¹⁰ In eenzelfde trant betoogt historica Raingard Esser dat de geuzen niet zomaar kozen voor een natuurlijke verklaring van de watersnood van 1570. Zij gebruikten bewust een wereldlijke benadering van de ramp om zo de angel uit de concurrerende verklaring van de Spaanse tegenstander te halen. Deze hadden namelijk beweerd dat God de Lage Landen strafte voor hun ongehoorzaamheid door middel van de overstroming van 1570. Door te laten zien dat overstromingen bij het landschap in de Nederlanden hoorden, probeerden de geuzen deze verklaring te ontkrachten.¹¹ De vraag waar dit artikel mee eindigt is of aardbevingen op éénzelfde manier toegeëigend konden worden voor persoonlijke doeleinden.

⁸ R. Totaro, *Meteorology and Physiology in Early Modern Culture. Earthquakes, Human Identity, and Textual Representation* (New York (NY) 2018) 16.

⁹ Totaro, *Meteorology*, 17. W. Barlow Robles, 'Atlantic Disaster. Boston Responds to the Capp Ann Earthquake of 1755', *The New England Quarterly: A Historical Review of New England Life and Letters* 90 (2017) 7-35: 8.

¹⁰ M.L. Allemeyer, 'Profane Hazard or Divine Judgement? Coping with Urban Fire in the 17th Century', *Historical Social Research* 32 (2007) 145-168.

¹¹ R. Esser, 'Fear of Water and Floods in the Low Countries' in: W.G. Naphy en P. Roberts ed., *Fear in Early Modern Society* (Manchester 1997) 62-77: 69.

Aardbevingen: de bronnen

Opvallend is dat de drie nieuwspamfletten die uitgegeven zijn naar aanleiding van een aardbeving, alle drie over aardbevingen (en aanverwante rampen zoals landverschuivingen en vulkaanuitbarstingen¹²) in het buitenland gaan. Met name Italië staat daarbij in de belangstelling.¹³ De twee pamfletten die in 1542 gepubliceerd zijn, behandelen aardbevingen in de buurt van Napels en Florence.¹⁴ Overigens lijkt het waarschijnlijk dat het pamflet over de aardbeving bij Napels een herdruk is of in ieder geval gebaseerd is op een aardbeving die zich al voordeed in 1538. Misschien werd het pamflet in 1542 (opnieuw?) uitgebracht vanwege de hernieuwde belangstelling voor dit soort natuurgeweld. De aardbeving nabij Florence lijkt namelijk wel daadwerkelijk in 1542 te hebben plaatsgevonden.¹⁵ Het derde pamflet betreft een nieuwsbericht over een beving nabij Bern in Zwitserland in 1584.¹⁶ Ook hiervoor bestaan aanwijzingen dat deze aardbeving, en de navolgende landverschuiving, daadwerkelijk heeft plaatsgevonden.¹⁷

Bovendien bestaan er van alle drie de pamfletten ook anderstalige versies. De aardbeving die in 1538 plaatsvond vond bijvoorbeeld ook haar

¹² F. Montuori, 'Voices of the "totale eccidio": On the Lexicon of Earthquakes in the Kingdom (1456-1784)' in: D. Cecere e.a. ed., *Disaster Narratives in Early Modern Naples. Politics, Communication and Culture* (Rome 2018) 41-72: 44.

¹³ M. Petta, 'Wild Nature and 'Religious' Readings of Events. Natural Disasters in Milanese Printed Reports (16th-17th Century)' in: B. Borstner e.a. ed., *Historicizing Religion. Critical Approaches to Contemporary Concerns* (Pisa 2010) 199-231; C.H. Caracciolo, 'Natural Disasters and the European Printed News Network' in: J. Raymond en N. Moxham ed., *News Networks in Early Modern Europe* (Leiden 2016) 756-778.

¹⁴ [Anoniem], *Verschrickelijcke ende grouwelijcke eertbevinghe gesciet na by Napolis* (Antwerpen 1542) Centrale Bibliotheek van de Universiteit Gent, Rés. 527; [Anoniem], *Vander verschrickelijcker aertbevinghen, in de stadt van Scharbarien* (Antwerpen 1542) Centrale Bibliotheek van de Universiteit Gent, Rés. 509/1.

¹⁵ F. Bellandi en D.E. Rhodes, *Il terremoto del Mugello del 1542 in un raro opuscolo dell'epoca* (Florence 1987).

¹⁶ [Anoniem], *Waerachtich verhael vande eertbevinghe gheschiet in sommige dorpen des lants van Berne* (Antwerpen 1584) Museum Plantin-Moretus R 12-11,25.

¹⁷ D. Alexander, "'God's Handy-worke in Wonders". Landslide Dynamics and Natural Hazard Implications of a Sixteenth Century Disaster', *The Professional Geographer* 35 (1983) 314-323.

neerslag in een Duits, Italiaans en Frans pamflet.¹⁸ Deze uitgaven werden overigens wel al in 1538 gepubliceerd. De aardbeving bij Florence in 1542 wordt ook vermeld in Duitse, Franse en Engelse pamfletten.¹⁹ De publicatie uit 1584 ten slotte verscheen tegelijkertijd in het Frans.²⁰ De drukker van het Nederlandse pamflet, de Antwerpse Christoffel Plantijn, vervaardigde eveneens een Franse editie. In het convoluut met alle nieuwspamfletten gedrukt door Plantijn in het jaar 1584 volgen de twee pamfletten elkaar zelfs op: de Franse editie voorop, onmiddellijk gevolgd door de Nederlandse. Plantijn wilde op deze manier meerdere markten bedienen. Daarnaast is er nog een ander Frans pamflet bekend over deze beving, hoewel deze op de beving in het gebied rondom Geneve en Lyon lijkt in te gaan.²¹ De Nederlandse pamfletten maken dus deel uit van een transnationaal nieuwsnetwerk in Europa en staan in die zin niet op zichzelf. Ze geven blijk van een wijdverspreide interesse in hetzelfde nieuws dat meestal zo goed als gelijktijdig verspreid werd door Europa.²²

Aardbevingen in kronieken zijn een ander verhaal. In dit type bron komen we aardbevingen tegen die de schrijvers zelf aan den lijve ondervonden, maar eveneens rampen die zij uit buitenlands nieuws gehaald hebben. De meeste vermeldingen gaan over de aardbeving van 1580, waarover ik in zes verschillende kronieken heb gelezen. Deze aardbeving van 1580 zorgde in de Lage Landen dus niet voor een publicatiegolf zoals in Engeland en in mindere mate in Frankrijk, maar werd wel degelijk gevoeld en

¹⁸ [Anoniem], *I gran segni et terremoti tratti appresso alla città di Napoli* (n.p. [1538]) Bibliothèque Mazarine 4° 14771 A-33; [Anoniem], *Copie d'une letter venue de Naples* (Lyon 1538) Bibliothèque nationale de France Rés. K 1314; [Anoniem], *Wunderbarliche und erschrockliche neue Zeitung* ([Nürnberg] [1538]) ETH-Bibliothek Zürich, Rar 6119.

¹⁹ Bijvoorbeeld: [Anoniem], *Ein warhafftiger und erschrocklicher Sendbriefff ... von dem grausamen Erdtpidem* ([Nürnberg] [1542]) Bayerische Staatsbibliothek 4 Phys.sp. 225d; [Anoniem], *Hevy newes of an horryble erthquake* (Londen 1542) British Library Harl. 5919(169); [Anoniem], *Esposventable nouvelle advenue le XII. jour de juing ceste annee presente Mil. D. xlii.* (Parijs 1542) Bibliothèque nationale de France Rés. K 1114.

²⁰ [Anoniem], *Du tremblement de terre advenu en quelques villages du pays de Berne* ([Antwerpen] 1584) Museum Plantin-Moretus R 12-11,24.

²¹ [Anoniem], *Merveilleux et estrange tremblement de terre* (Lyon 1584) Bibliothèque publique et universitaire Strasbourg R 100674 (3) 41.

²² Voor meer informatie over de verspreiding en met name vertaling van nieuws over onder andere rampen, zie: S.K. Barker, "'Newes Lately Come'. European News Books in English Translation' *Renaissance Cultural Crossroads. Translation, Print and Culture in Britain, 1473-1640* (Leiden 2013) 227-244.

gerapporteerd.²³ Bovendien variëren de woonplaatsen van deze schrijvers van Brussel in het zuiden tot Alkmaar in het noorden. De aardbeving kon dus in grote delen van de Lage Landen worden gevoeld.²⁴

Toch schreven de auteurs van kronieken niet alleen over aardbevingen die ze zelf meemaakten. Ook buitenlandse bevingen vonden hun weg naar deze manuscripten. Twee chroniqueurs uit Antwerpen, Godevaert van Haecht en Jan van Wesenbeke, maakten melding van dezelfde aardbeving in Italië.²⁵ Op 14 december 1570 bereikte het bericht Van Wesenbeke dat 'een stadt in Italien gelegen geheeten Ferrara ... zoude deur bevinghe der eerden geruineert ende gans gedestruuert wesen'.²⁶ Ook Van Haecht noteerde:

Item deesty [december 1570] hoorde men vele van eerdbevingen die in Italien geschied was, in der voerleden maent, waerdoer vuel huysinghen en groote edificien gevallen waeren en sonderlingen tot Ferraren en Floriencien.²⁷

De vraag is hoe deze mannen aan dit nieuws kwamen. Hadden zij zich tot drukwerk gewend? Voor zover bekend, bestond er geen Nederlands pamflet over deze ramp. In de Duitse gebieden vinden we daarentegen meerdere prenten en pamfletten terug. Opvallend genoeg gaat het bericht over de aardbeving hier vaak samen met de overstroming die op 1 november 1570 de Nederlanden had geteisterd, de Allerheiligenvloed. Interessant zijn bijvoorbeeld de twee ingekleurde prenten waarop beide rampen worden afgebeeld.²⁸ Beide zijn gedrukt door Hans Moser in Augsburg. De

²³ G. Neilson, R.M.W. Musson en P.W. Burton, 'The "London" Earthquake of 1580, April 6', *Engineering Geology* 20 (1984) 113-141: 114.

²⁴ Het artikel over de aardbeving van 1580 noemt Alkmaar en Haarlem niet als plaats waar een bron over de aardbeving is verschenen, omdat in dit artikel de kronieken van Willem Jansz. Verwer en Jacob Dirksz Wijnkoper niet zijn meegenomen: Neilson e.a., 'The "London" earthquake', 120-121.

²⁵ R. Caputo e.a., 'Palaeoseismological Evidence for the 1570 Ferrara Earthquake, Italy', *Tectonics* 35 (2016) 1423-1445.

²⁶ Kronijk van Jan van Wesenbeke, 1567-1580, ff. 107-108.

²⁷ Van Haecht, *De kroniek van Godevaert van Haecht*, 143.

²⁸ Daniël Holtzman, *Warhafftige doch grewliche und erschrockenliche geschicht, so geschehen ist zu Antdorff, den ersten Novembris des 1570* (Augsburg 1570); Daniël Holtzman, *Warhafftige doch grewliche und erschrockenliche geschicht, so geschehen ist zu Ferrar und Florentz* (Augsburg 1570). Beide eenbladsdrukken bevinden zich in het Bibliothek des Germanisches Nationalmuseums.

vergelijkbare lay-out en ook de korte nieuwstekst onder de afbeeldingen, geschreven door Daniël Holtzman, doen vermoeden dat kopers deze prenten al snel als complementair zagen. Bovendien wordt dat idee versterkt door de vele (Duitse) nieuwspamfletten die de gebeurtenissen aan elkaar koppelden.²⁹ De kans lijkt dus aanwezig dat het nieuws over Ferrara ook zijn weg vond naar de Nederlanden in de vorm van (Duits) drukwerk. Een bevestiging voor dit vermoeden wordt gegeven door de kroniek van de gebroeders Van Campene uit Gent. Zij schreven eveneens over de aardbeving in Ferrara ‘ghelijc de boexkens, danof ghemaect, te kennen gheven’.³⁰ Als dit drukwerk in Gent beschikbaar was, is de kans groot dat ook het nabijgelegen Antwerpen voorzien was. De Antwerpenaren kunnen echter ook door brieven op de hoogte zijn gebracht of het nieuws mondeling van elkaar vernomen hebben. Daar lijkt Van Haecht ook op te doelen aangezien hij schreef ‘hoorde men vele van eerdbevingen’. Van Wesenbeke daarentegen had het over ‘tydingen’ die in Antwerpen waren gekomen. Bovendien berichtte hij uitgebreider over de gevolgen van de aardbeving voor de hertog van Ferrara. Dit zou erop kunnen wijzen dat hij zijn informatie had uit het diplomatieke briefverkeer.

Aardbevingen: de verklaringen

Verklaringen voor aardbevingen waren er genoeg in de zestiende eeuw. Een aardbeving kon uitgelegd worden door naar Aristoteles te verwijzen die in zijn werk *De Meteorologica* aandacht besteedde aan het natuurfenomeen. Volgens hem moest de ramp gezien worden als wind die zich onder de aarde bevond. Deze wind stormde naar buiten zodra het een zwakke plek in de aardkorst had gevonden. Deze heftige beweging zorgde vervolgens voor de trillingen zoals die zich bij een aardbeving voordoen.³¹ Aristoteles moest in

²⁹ Bijvoorbeeld: [Anoniem], *Zwo warhafftige unnd erschrockliche neue zeitung ... Die erste, ist von der grewlichen Wassernot ... Die ander ... so geschriben wirdt von der unerhorten, und grausamen geschicht und erbidem* (Augsburg [1570]) Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel, A: 198.14 Hist. (148).

³⁰ Van Campene, *Dagboek*, 323.

³¹ E. Oeser, 'Historical Earthquake Theories from Aristotle to Kant' in: R. Gutdeutsch, G. Grünthal en R. Musson ed., *Historical Earthquakes in Central Europe* (1992) 11-31: 14.

de zestiende eeuw echter zijn onbetwiste reputatie opgeven.³² Nieuwe ideeën over de werking van de natuur konden daardoor aan terrein winnen.³³ In het werk *De Subtilitate* (1550) uitte de Italiaanse Cardano de theorie dat aardbevingen werden veroorzaakt door damp die vrijkwam van zwavelig of salpeterhoudend gesteente. Deze damp hoopte zich in holtes op onder het aardoppervlak. Als de damp vervolgens ontbrandde ging dat gepaard met een explosie waardoor er een aardbeving ervaren werd.³⁴ Naast zulke natuurlijke verklaringen konden mensen ook terecht bij metafysische uitleggingen. De belangrijkste daarvan was de sturende hand van God op aarde. Hij kon de aarde al naar gelang zijn wensen laten schudden om zo de mensen op aarde te straffen.³⁵

Er bestond dus een veelheid aan verklaringen. Toch komen we er maar weinig tegen in pamfletten en kronieken. De meeste bronnen geven zelfs geen verklaring. Vooral in de kronieken wordt er melding gemaakt van de gebeurtenissen, maar beantwoordt de schrijver niet waarom of waardoor dit gebeurde. In 1566 noteerde Maria Luyten bijvoorbeeld 'Int selve iaer wast noch eertbevingh'.³⁶ Zij noteerde dat er een aardbeving had plaatsgevonden, maar de lezer moet gokken wanneer of waar deze precies plaatsvond. Waarom of waardoor de aardbeving tot stand kwam wordt al helemaal niet beantwoord. Toch kunnen we iets meer achterhalen bij deze kroniekschrijfster door ook oog te hebben voor wat zij opschreef rondom de woorden over de aardbeving. Na de melding van de beving volgt namelijk direct:

en het was eenen heyten en droogen somer, soo dat het in vier maenden niet regende; de beesten storven van dorst, twee sonnen verscheenen, die men openbaerelijck sagh: veelerhande siektens regneerden overal: als pest, die dulle heete borstcoortse; veel vrouwen

³² Vermij, 'Natuurgeweld geduid', 54. Voor een gedetailleerdere uiteenzetting van de positie van Aristoteles in de zestiende eeuw: C. Martin, *Subverting Aristotle. Religion, History, & Philosophy in Early Modern Science* (Baltimore (MD) 2014); C. Schmitt, *Aristotle and the Renaissance* (Cambridge 1983).

³³ E. Jorink, *Wetenschap en wereldbeeld in de Gouden Eeuw* (Hilversum 1999) 21; R. Vermij, *Kleine geschiedenis van de wetenschap* (Amsterdam 2005) 32.

³⁴ Vermij, 'Natuurgeweld geduid', 54.

³⁵ Ibidem, 51-54.

³⁶ Luyten, *Kronijk*, 178.

versmoorden in 't kinderbed van hitte en storven, en oock andere siecke menschen.³⁷

Voor Luyten bestond er een verband tussen al deze rampzalige gebeurtenissen. Helaas maakte zij dit verband niet expliciet. Andere kroniekschrijvers deden dit evenmin. Willem Weydts berichtte over de aardbeving van 1580. Direct onder die aantekening schreef hij dat op dezelfde dag, 6 april, een groot teken in de lucht was gezien 'van een zoe groete roeden vyereghe stryeppe, dat een vonder vas om zyene'.³⁸ Ook voor hem bestond er een verband tussen een vurig teken in de lucht en de aardbeving. Beide omschreef hij als wonderbaarlijk. Verwer zag eveneens een teken in de lucht na de aardbeving. Hij schreef over 9 april, volgens hem twee dagen na de aardbeving, dat er 'des nachts wonderlicke lichten in den lucht gesien' waren.³⁹ Over een andere enorme storm, die Verwer voor een aardbeving hield ('maer alzo, dat dese wint niet voer wint, maer voer een aertbevinghe gehouden worden'), schreef hij als verklaring: 'dat die hant Godts over ons opgeheven is om te straffen ons bosse quade opinie ende viantelick leven'.⁴⁰ God strafte volgens Verwer de mensen voor hun zondige manier van leven door middel van een aardbeving. Tekenen, zoals de wonderbaarlijke lichten die Verwer noteerde op 9 april, beschouwde hij ook als waarschuwingen van God. Een misgeboorte in 1574 omschreef hij als een 'monstrum', oftewel een waarschuwing.⁴¹ De aardbeving en de lichten in de lucht waren voor Verwer dus wel degelijk verbonden, want beide waren door God gestuurd als straf en waarschuwing. Dit was een beproefd concept in de zestiende eeuw. Een eerdergenoemd Duits pamflet interpreteerde de aardbeving bijvoorbeeld niet alleen als een straf, maar ook als een waarschuwing. Als de mensen hun leven nu niet beterden, zou God ergere plagen sturen, zoals hongersnood, pest en oorlog. Kroniekschrijvers die geen verklaring geven, maar wel natuurtekenen (zoals kometen, misgeboorten en gekke lichten in de lucht) en aardbevingen in samenhang met elkaar presenteren lijken dus impliciet Gods straffende hand als verklaring te hanteren.

³⁷ Ibidem.

³⁸ Weydts, *Chronique Flamande*, 22.

³⁹ Verwer, *Memoriaelbouck*, 214.

⁴⁰ Ibidem, 174.

⁴¹ Ibidem, 137.

Tegelijkertijd is de associatie die Verwer met de wind legt een aanwijzing dat de theorie over winden onder de aarde bij hem bekend was.⁴² Hij vond het echter niet nodig in te gaan op deze natuurlijke verklaring en wijdde de rampzalige gebeurtenis aan de voorzienigheid. Het pamflet over Napels uit 1542 hield het eveneens vaag. De schrijver toonde belangstelling voor de werking van de natuur toen hij of zij probeerde te verklaren waarom uit sommige gaten in de aarde wel en uit andere geen vuur opsteeg. Tegelijkertijd hielden de inwoners een processie om zo de ramp tot een goed einde te brengen.⁴³ Zo gaan fascinatie voor de natuurlijke werking en een vertrouwen in God hand in hand.

Anderen, zoals de anonieme auteur van het pamflet over de aardbeving in Bern in 1584, zagen wel een tegenstelling tussen deze verklaringen. De pamfletschrijver merkte op dat het pamflet niet zou moeten gaan over de oorzaak, zoals 'natuerlijcke meesters in Physica' pleegden te doen, 'maar om eenen ueghelijcken te waerschouwen'.⁴⁴ Toch ging de auteur iets later in op die meesters in de fysica:

Men weet wat de Philosophen segghen vande oorsaken sulcker bevinghen: maer indien men op de verscheydenheit van henne opinien wel achte neemt, men sal bevinden dat men hoogher climmen moet dan tot de sterren, vier, water, dompen, gesloten winden ofte holheyt onder d'eerde, daer sy hen aen houden: ende datmen moet comen tot de oorsake die den Propheet aenroert inden 114 Psalm.⁴⁵

De schrijver was duidelijk niet onder de indruk van alle natuurlijke verklaringen. De onenigheid onder de wetenschappers was aanwijzing genoeg dat dit niet de echte verklaring kon zijn. In plaats daarvan moesten lezers, volgens het pamflet, de verklaring zoeken in de Bijbel en meer specifiek in Psalm 114. In deze tekst vinden we de regel 'Voor het aanschijn van de Heer, - beef, aarde! – voor het aanschijn van de God van Jakob'.⁴⁶ Het was dus God

⁴² Deze associatie vinden we bovendien ook terug bij Wouter Jacobsz die eveneens over een harde wind schrijft: 'Het scheen een aertbevinge te wesen'. Jacobsz, *Dagboek*, 746.

⁴³ *Verschrickelijcke ende grouwelijcke eertbevinghe gesciet na by Napolis*

⁴⁴ [Anoniem], *Waerachtich verhael vande eertbevinghe gheschiet in sommige dorpen des lants van Berne in Switserlandt* ... (Christoffel Plantijn; Antwerpen 1584).

⁴⁵ *Waerachtich verhael vande eertbevinghe gheschiet in sommige dorpen des lants van Berne in Switserlandt*

⁴⁶ Nieuwe Bijbelvertaling, psalm 114, regel 7.

die de aarde op haar grondvesten deed schudden. Het is overigens interessant dat de auteur wel allerlei natuurlijke verklaringen noemde zonder de verklaringen echt uit te leggen. Hij of zij lijkt er vanuit te gaan dat de lezer bekend genoeg was met deze verklaringen dat het lezerspubliek aan enkele woorden genoeg had om te weten waar de schrijver op doelde.

Het laatste pamflet wijst ook naar God als de juiste verklaring, hoewel minder polemisch dan het pamflet over Zwitserland. In plaats van zich af te zetten tegen de natuurlijke verklaring, liet de schrijver van het pamflet over Florence in 1542 de wetenschap links liggen en concentreerde zich op God. Er kon 'vander grouwelijcker straffinghe ende waerschouwinghe Gods' niet genoeg verteld worden, meende de auteur.⁴⁷ Duidelijk is dus dat dit pamflet de gebeurtenis aan de voorzienigheid wijdde. Bovendien vinden we in dit verhaal ook nog elementen van een veel verdergaande verklaring terug:

Want wi sekerlijcken wel mercken moghen doer die wonderlijke teekenen die hi voorseyt heeft ende nu eens deels dagelicx voor ooghen ghesien worden, dat den dach des oordeels nakende is.⁴⁸

Naast een nadruk op de voorzienigheid, vinden we in dit pamflet dus ook een eschatologische uitleg van de aardbeving. Samen met de vele wonderlijke tekens die er geschied waren vormde de aardbeving een duidelijk bewijs voor de naderende Dag des Oordeels. Sommige kroniekschrijvers vreesden hier eveneens voor. Luyten was bang te 'versinken', meende dat 'de werelt soude hebben vergaen' en dacht dat het hier om een 'generale aertbevinge' ging. Hoewel zij nergens het einde der tijden expliciet noemt, wijst haar woordgebruik in de richting van eschatologische tendensen in haar denken.

Waarom welke verklaring?

Uit literatuur omtrent andere natuurrampen bleek al dat verklaringen niet zomaar gekozen werden. Het voorbeeld van de geuzen die voor een wereldlijke verklaring kozen om zo de goddelijke verklaring te ontcrachten is wat dat betreft sprekend. Andersom gebeurde dit ook. Er kon bewust gekozen worden voor een goddelijke verklaring om zo de schuld weg te halen

⁴⁷ [Anoniem], *Vander verschrickelijcker aertbevinghen in de stad van Scharbarien ...* (Mattheus Crom; Antwerpen 1542).

⁴⁸ *Vander verschrickelijcker aertbevinghen in de stad van Scharbarien*

bij verantwoordelijke autoriteiten. Een kleine uitstap naar een overstroming in Leuven verduidelijkt dit. Toen in 1573 de rivier in Leuven overstroomde, reageerden twee dichters op deze gebeurtenis. De een, de rederijker Jan de Coster, interpreteerde de gebeurtenis als een straf van God.⁴⁹ De ander Hendrik Diependaele, rederijker van de andere kamer De Roose noteerde:

Haddemen terstont doen den sneuwe begost te doijen
Alle die vier gaten vander spuijen open gheset
En alsoot quamp laten allenskens duerschoyen
Soe en haddet geestelijck noch weerlijck veel gelet⁵⁰

Diependaele gaf hier dus aan dat er niet veel bijzonders gebeurd was als de verantwoordelijke instanties beter hadden gereageerd. Hij legde de schuld bij onbenoemde, maar zeker wel specifieke personen. Hij was zich er echter wel bewust van dat dit niet de normale interpretatie was. Daarom bood hij aan het eind van het gedicht zijn excuses aan:

Dus en nemet niet quaelyck, maeckt gheenens stoot
Al eest dat ick de waerheyt rake int verclaeren iet

Hij pleitte er aan het eind van zijn publicatie voor dat mensen niet boos zouden worden omdat hij met zijn verklaring de waarheid boven tafel haalde. De voorzienigheidsretoriek die De Coster in zijn gedicht bezigde, pleitte daarentegen niet alleen de verantwoordelijke instanties vrij, hij bejubelde zelfs de burgemeester voor zijn goede daden. Niet geheel toevallig had zijn rederijkerskamer goede banden met diezelfde burgemeester.⁵¹ Zijn keuze voor Gods almacht als verklaring bedekte de fouten die gemaakt waren in het voorkomen van de ramp. Dit voorbeeld laat zien dat wel degelijk ook binnen één bronsoort, beide teksten zijn gedichten die waarschijnlijk los gepubliceerd en verspreid zijn, zeer verschillende verklaringen konden opkomen.

De vraag is nu of dit soort dynamieken ook bij de verklaringen van aardbevingen optraden. In de bronnen in dit artikel wordt een natuurlijke of menselijke verklaring nooit echt ondersteund. De auteurs refereren er

⁴⁹ Jan de Coster, *Warachtighe ende wonderlijcke beschrijvinghe die gheschiet sijn tot Laeven in Brabant* (Leuven 1573): zoals afgedrukt in G. Huybens, *Memorabilia Lovaniensia. Leuven 1569-1582. Vijf Wetenswaardigbeden* (Leuven 2013).

⁵⁰ Hendrik Diependaele, *Wonderlijcke ende warachtighe beschrijvinghe, vanden overloop des waters* (Leuven 1573): zoals afgedrukt in Huybens, *Memorabilia Lovaniensia*.

⁵¹ Huybens, *Memorabilia Lovaniensia*.

hooguit aan. Er lijkt alleen ruimte te zijn voor geen verklaring of een bovennatuurlijke. Wellicht heeft dit er mee te maken dat een aardbeving, vooral voor de Nederlanden, iets ongrijpbaars bleef. Niet alleen kwamen ze maar heel zelden voor, ze waren ook niet te voorspellen of te verwachten. Bovendien konden wetenschappers het niet eens worden over de beste natuurlijke verklaring. De ongrijpbaarheid van deze gebeurtenis zorgt er mijns inziens voor dat de voorzienigheid als verklaring meer aanwezig was. Dat betekent niet dat de verklaring daardoor neutraal was. Het pamflet uit 1584 laat zien dat de pamfletschrijver juist deze ongrijpbaarheid oppakte als wapen tegen wetenschappelijke verklaringen. De onenigheid tussen wetenschappers werd op die manier een argument tegen de wetenschap in zijn geheel.

Naast deze (eenzijdige) discussie tussen wetenschap en religie, bestaan er eveneens discussies tussen de mensen die goddelijk ingrijpen als verklaring hanteren. Een vergelijking van de diverse vertalingen van de verschillende pamfletten en de drukgeschiedenis maakt dit voldoende duidelijk. Er bestaan grote verschillen tussen de anderstalige en de Nederlandstalige pamfletten. De Nederlandstalige versie van het pamflet over de aardbeving bij Napels geeft bijvoorbeeld aan ‘uten hoochduytschen in ons nederlansch duytsch ghetranslateert’ te zijn.⁵² Het Duitse pamflet dat ik gevonden heb is echter niet één op één overgenomen. Het is goed mogelijk dat dit pamflet niet als origineel heeft gediend voor het Nederlandstalige pamflet. Toch is het interessant om de verschillen tussen de pamfletten nader te bestuderen. Het Duitse pamflet geeft als datum voor de gebeurtenissen een precieze dag aan, namelijk zondag 28 september.⁵³ Het Nederlandse pamflet verwoordt daarentegen de datum als een heiligendag, namelijk ‘sinte Michiels avent’ (eveneens 28 september).⁵⁴ Dit lijkt er op te wijzen dat het pamflet in katholieke context is geschreven. Ook in de rest van het verhaal is het Nederlandse pamflet schatplichtig aan de rooms-katholieke kerk. Het verhaal noemt namelijk een processie die volgens de inwoners van het getroffen

⁵² [Anoniem], *Verschrickelijcke ende grouwelijcke eertbevinghe gesciet na by Napolis ...* (Marten Nuyts van Meer; Antwerpen 1542).

⁵³ Overigens lijkt 28 september in 1538 op zaterdag te vallen. Dit zal dus een fout zijn in het pamflet. Bovendien staat in de titel van het pamflet dat het om 28 september gaat, terwijl de lopende tekst ‘am Sontag, den xxvii (27) Septembris’ staat. Wellicht dat de haast waarmee de drukker het pamflet op de markt wilde brengen zorgde voor fouten.

⁵⁴ *Verschrickelijcke ende grouwelijcke eertbevinghe gesciet na by Napolis*

gebied een antwoord moest zijn op de beving 'ghelijcker wijs men S. Agatha in voorleden tijden in Cicilia den vier verthoont heeft ende is gheblust geweest'.⁵⁵ Deze processie wordt in het Duitse pamflet niet genoemd. Het Duitse pamflet neemt echter wel een ander standpunt in. Eerst vermeldt het pamflet dat sommigen de aardbeving als een straf en waarschuwing zien van God. Vervolgens gaat de schrijver in op het feit dat anderen het als een natuurlijk fenomeen beschouwen. Uiteindelijk besluit de anonus: 'Welche aber hierin recht haben, und was guts oder böses hernach volgen, wirt die zeyt zu erkennen geben'.⁵⁶ Toch lijkt het wel duidelijk dat het pamflet nauwer aansluit bij de eerste verklaring, aangezien het pamflet eindigt met de woorden 'Gott sey uns allen gnedig. Amen'. De veronderstelde drukker van het pamflet, Johannes Petreius, begaf zich in de kringen rondom Luther.⁵⁷ In deze kringen deden de ideeën over goddelijke voorzienigheid en rampen volop de ronde.⁵⁸ De gekozen verklaring lijkt er dus op te wijzen dat dit pamflet geschreven is vanuit een Lutherse achtergrond. Het Nederlandse pamflet is daarentegen gedrukt door Marten Nuyts, ook bekend als Martin Vermeeren. Op dit pamflet noemt hij zichzelf 'Marten Nuyts van Meer'. Zijn drukkersactiviteiten kunnen eerder in katholieke hoek gezocht worden zoals blijkt uit de uitgave van werken van de katholieke dichteres Anna Bijns.⁵⁹ Het is dan ook niet verrassend dat het Nederlandse pamflet de heiligendag en processie noemt in het nieuws over de ramp en dus via heiligen het contact met God opzoekt, terwijl de Duitse versie de nadruk legt op de directe relatie tussen het handelen van de mensen en God. Hoewel het nieuws over de gebeurtenissen door heel Europa werd verspreid, waren de details van de berichtgeving dus afhankelijk van de lokale omstandigheden, zoals voorkeuren van de drukker of het religieuze klimaat in de drukkersplaats. Marten Nuyts veranderde daarom de inhoud van het pamflet op zo'n manier dat het paste bij zijn wereldbeeld en zijn beoogde publiek.

⁵⁵ Ibidem.

⁵⁶ *Wunderbarliche und erschrockliche neue Zeitung*.

⁵⁷ M. Teramoto, *Die Psalmotettendrucke des Johannes Petrejus in Nürnberg: (gedruckt 1538-1542)* (Tutzing 1983).

⁵⁸ E. Jorink, 'Tekenen van Gods gramschap. Wonderbaarlijke natuurverschijnselen in de Republiek in de 16e en 17e eeuw', *Groniek* 127 (1995) 177-188: 179-180.

⁵⁹ Anna Bijns, *Tweede boeck vol schoone ende constighe referenynen (Refereninen 1548)*, ed. van J. Keßler en J.B. Oosterman (n.p. 2007). De bron voor deze editie betreft de uitgave van het werk door Marten Nuyts in Antwerpen in 1548.

Het pamflet over de aardbeving bij Florence (1542) werd gedrukt door Mattheus Crom, net als Marten Nuyts werkzaam in Antwerpen. Zijn familiegeschiedenis laat zien dat hij uit gereformeerde hoek kwam.⁶⁰ De keuze voor een aardbeving als 'straffinghe ende waerschouwinghe' komt dus niet uit de lucht vallen. Dit was, zoals gezegd, een geliefde uitleg onder gereformeerde groepen. De hint naar de dag des oordeels ligt bovendien in het verlengde hiervan. Eschatologische verwachtingen vierden immers hoogtij in met name protestantse kringen.⁶¹ Door zo expliciet te kiezen voor denkbeelden die bij gereformeerden gangbaar waren positioneerde de drukker het pamflet bovendien impliciet tegenover een katholieke uitleg, zoals die bijvoorbeeld geopperd was in het andere pamflet gepubliceerd in 1542. De heiligen en processies die daarin opgevoerd werden, konden op deze manier beantwoord worden. Zo ontstond er in 1542 een waar getouwtrek over de juiste interpretatie.

Conclusie

Aardbevingen waren in de Nederlanden van de zestiende eeuw een bijzonder, maar niet onbekend verschijnsel. De pamfletten over buitenlandse bevingen vonden al vanaf vroeg in de eeuw hun weg naar de inwoners van deze gebieden. De kroniekschrijvers laten bovendien zien dat aardbevingen ook voorkwamen in de Lage Landen zelf. Met name de aardbeving van 1580 werd van Brussel tot Haarlem gevoeld en gerapporteerd. Daarbij hanteerden de meeste schrijvers een impliciet bovennatuurlijke verklaring zoals uit het koppelen van de aardbeving aan andere tekens in de natuur blijkt. Anderen wezen nadrukkelijk naar God en het bovennatuurlijke als oorzaak van de ramp. Natuurlijke verklaringen, zoals die bijvoorbeeld door Aristoteles geopperd waren, vinden we alleen terloops terug of als een uitleg om je tegen af te zetten, zoals het pamflet uit 1584.

Er was dus weinig discussie over wie uiteindelijk verantwoordelijk was voor de beving. Toch betekent dat niet dat er geen meningsverschillen bestonden binnen deze verklaring. Inwoners van Antwerpen konden in 1542 in twee verschillende pamfletten over twee verschillende aardbevingen lezen

⁶⁰ H.F. Wijnman, 'De Antwerpse hervormingsgezinde drukker Mattheus Crom en zijn naaste omgeving', *De Gulden Passer* 40 (1962) 105-124.

⁶¹ O.P. Grell en A. Cunningham, *The Four Horsemen of the Apocalypse. Religion, War, Famine and Death in Reformation Europe* (Cambridge 2000) 43.

over Gods invloed op aarde. Bij het ene pamflet werd deze invloed ingekaderd binnen processies en heiligen, bij het andere pamflet speelde Gods directe contact met de mensen de belangrijkste rol. Zo kwamen meningsverschillen over het juiste geloof ook in rampenpamfletten terecht. De religiestrijd vond niet alleen in religieuze traktaten of vanaf de preekstoel plaats, maar vond zijn weg eveneens naar de schijnbaar onschuldige verslaggeving over rampen.

‘Och wod het toch een lutie regenen’. Droogte en waterschaarste in laatmiddeleeuws en vroegmodern Europa, een geschiedenis van klimaatverandering en sociale veerkracht

Dániel Moerman

Inleiding

Gedurende de zomer van 2018 was het in Nederland voor een lange tijd erg droog. Door een combinatie van weinig neerslag en een hoge mate van verdamping door de extreme hitte trad volgens het KNMI een situatie van ‘droogte’ aan, met alle gevolgen van dien.¹ Droogte zelf is echter niet per definitie rampzalig. In bijna elk klimaat op aarde komt weleens een periode van droogte voor. Of een droogte geclassificeerd kan worden als ‘rampzalig’, heeft vaak te maken met de duur van de droogteperiode, maar ook met de mate waarin een samenleving in staat is te reageren op de gevolgen hiervan. De impact van droogte op de grond- en oppervlaktewaterstand, ook wel bekend als ‘hydrologische droogte’, is hiervan het meest bekend én gevreesd.² Tijdens de droogte van 2018 leidde het dalende waterpeil dan ook tot velerlei problemen, waarbij naast de drinkwatersector ook de landbouw-, scheepvaart- en energiesector hard werden getroffen.³

Recente onderzoeken wijzen uit dat het aantal droogteperiodes in Europa sinds 1970 sterk is toegenomen, mede door de invloed van *global warming*. Daarbij zal het aantal droogteperiodes en de intensiteit daarvan volgens de berekeningen van klimatologen in de nabije toekomst waarschijnlijk alleen maar toenemen.⁴ Dit geldt ook voor ons normaal zo regenrijke Nederland. Verwacht wordt dat het binnenland en de oostelijke regio's van ons land de komende decennia vaker én voor langere tijd met

¹ R. Sluiter e.a., *De droogte van 2018. Een analyse op basis van het potentiële neerslagtekort* (De Bilt 2018), 4-5.

² D.A. Wilhite en M. Buchanan-Smith, ‘Drought as Hazard. Understanding the Natural and Social Context’ in: D.A. Wilhite ed., *Drought and Water Crisis. Science, Technology, and Management Issues* (Boca Raton, FL 2005) 3-29: 4, 8-10.

³ K. van Hussen e.a., *Economische schade door droogte in 2018* (Rotterdam 2019) 12-39.

⁴ H.A.J. van Lanen et al, ‘Future Drought’, in A. Iglesias, D. Assimakopoulos en H.A.J. van Lanen ed., *Drought, Science and Policy* (Hoboken, NY 2019) 69-92.

droogte zullen worden geconfronteerd.⁵ Hoe onze samenlevingen met deze toekomstige droogte kunnen omgaan staat dan ook steeds vaker op de onderzoeksagenda van klimaat- en aardwetenschappers. Hierbij staat vooral het verband tussen menselijk handelen en de ernst van de gevolgen die droogte kan veroorzaken in onze moderne samenleving centraal.⁶

Maar net als het natuurlijke fenomeen droogte zijn de sociale en maatschappelijke gevolgen die dit met zich mee kan brengen alles behalve nieuw. In de menselijke geschiedenis zijn talloze voorbeelden te vinden van droogte en de verschillende manieren waarop samenlevingen hier in het verleden door werden geraakt.⁷ Ook in de vroegmoderne Nederlanden was de ruimhartige hoeveelheid neerslag soms voor langere tijd afwezig, met alle gevolgen van dien. In G.A. Bredero's klucht *Symen sonder soeticheydt* (1619) klaagt de Amsterdamse hoofdpersoon Symen bijvoorbeeld: 'Och wod het toch een lutie regenen, we souwen Wassen, en onse back is leeg', verwijzend naar de lege waterbak waarin men normaal het regenwater opving voor dagelijks gebruik.⁸ Dit fragment illustreert tevens dat water essentieel is voor allerlei dagelijkse praktijken, die door droogte kunnen worden ontregeld. De gevolgen van droogte en de daaruit volgende waterschaarste zijn dan ook interessant om vanuit een historisch oogpunt te bestuderen. Recentelijk zijn er meerdere historische studies verschenen over droogte en de verschillende gevolgen hiervan op samenlevingen in het verleden. Deze studies focussen zich onder andere op het reconstrueren van droogteperiodes en de sociaal-maatschappelijke en economische gevolgen die dit met zich mee kon brengen, zoals een daling van het waterpeil, brandgevaar en voedselschaarste als een gevolg van misoogsten.⁹

⁵ S.Y. Philip et al, 'Regional differentiation in climate change induced drought trends in the Netherlands', *Environmental Research Letters* (2020).

⁶ A.F. van Loon et al, 'Drought in a human-modified world: reframing drought definitions, understanding, and analysis approaches', *Hydrology and Earth System Sciences* 20 (2016) 3631-3650.

⁷ Zie bijvoorbeeld: R. Brázdil et al, 'Documentary data and the study of past droughts: a global state of the art', *Climate of the Past* 14. (2018) 1915-1960.

⁸ G.A. Bredero, *Kluchten*, J. Daan ed. (Culemborg 1971) 108.

⁹ Zie o.a.: R. Brázdil et al, 'Droughts in Historical times in Europe as Derived from Documentary Evidence', J. Herget en A. Fontana ed., *Palaeohydrology. Traces, Tracks and Trails of Extreme Events* (Cham 2020) 65-96; R. Brázdil et al, 'Extreme Droughts and Human Responses to them: the Czech Lands in the Pre-Instrumental Period', *Climate of the Past* 15 (2019) 1-24; C. Camenisch et al, 'Extreme Heat and Drought in 1473 and their Impacts in Europe in the Context of the early 1470s', *Regional*

De vraagstelling die in dit artikel centraal staat, vloeit uit deze onderzoeken voort: op wat voor manieren reageerden stedelijke samenlevingen in de vroegmoderne Nederlanden en Europa op droogte en daaruit volgende waterschaarste? De focus op met name urbane samenlevingen is vooral ingegeven vanwege het feit dat er binnen premoderne steden door de eeuwen heen op uiteenlopende manieren gebruik werd gemaakt van water. Naast het water voor menselijke consumptie, waren stedelijke economieën en de daarbij behorende ambachten sterk afhankelijk van water voor allerlei toepassingen, en natuurlijk ook voor het onderhouden van de stedelijke hygiëne de brandbestrijding.¹⁰ Hierdoor is er binnen stedelijke archieven vaak voldoende materiaal voorhanden om onderzoek te kunnen doen naar de impact van droogte op de waterhuishouding binnen een stad en de omliggende gebieden.

De centrale benadering van de vraagstelling is zowel milieu- als klimaathistorisch van aard. Milieuhistorisch, omdat er geen onderscheid wordt gemaakt tussen enerzijds de mens en anderzijds de natuur. De mensheid leeft namelijk met al zijn maatschappelijke en culturele aspecten in een onderlinge relatie met de natuur, wat vooral te zien is in de wijze waarop zij ingrijpt in de natuur, maar ook door de manier waarop natuurlijke aspecten vaak leidend zijn voor menselijk handelen.¹¹ Deze wisselwerking is zeer

Environmental Change 20.19 (2020) 1-15; C. Pfister, 'The "Black Swan" of 1540. Aspects of a European Megadrought' in C. Leggewie en F. Mauelshagen ed., *Climate Change and Cultural Transition in Europe* (Leiden 2018) 156-193; C. Pfister, 'When Europe was Burning. The Multi-season Mega-drought of 1540 and Arsonist Paranoia', in G.J. Schenck ed., *Historical Disaster Experiences. Towards a Comparative and Transcultural History of Disasters Across Asia and Europe* (Cham 2017) 155-185; K. Pribyl en R.C. Cornes, 'Droughts in Medieval and Early Modern England, part 1: The evidence', *Weather* 75.6 (2020) 168-172; O. Wetter e.a., 'The Year-long unprecedented European Heat and Drought of 1540 – A worst Case' *Climatic Change* 125 (2014) 349-363.

¹⁰ G. Haidvogel et al, 'Urban Waters and the Development of Vienna between 1683 and 1910', *Environmental History* 23 (2018) 728-735; R. Janssens en T. Soens, 'Urbanizing Water: Looking beyond the Transition to Water Modernity in the Cities of the Southern Low Countries, Thirteenth to Nineteenth Centuries', in T. Soens et al ed., *Urbanizing Nature: Actors and Agency. (Disc)Connecting Cities and Nature since 1500* (Milton Park 2019) 89-111; D. Schott, *Europäische Urbanisierung (1000-2000). Eine umwelthistorische Einführung* (Keulen 2014) 109-123.

¹¹ R.C. Hoffmann, *An Environmental History of Medieval Europe* (Cambridge 2014) 5-10; C. Pfister, 'Weather, Climate, and the Environment', in ed. H.M. Scott *The Oxford*

duidelijk het geval bij stedelijke watervoorzieningen die door de eeuwen zijn ontstaan. Aan de ene kant zijn natuurlijke factoren, zoals de aanwezigheid van grond- of oppervlaktewater, beken en rivieren, leidend voor de wijze waarop stedelijke watervoorzieningen tot stand komen. Anderzijds is de menselijke behoefte aan water voor verschillende doeleinden ook een belangrijke reden geweest voor veranderingen binnen de stedelijke waterhuishouding.¹² Hierbij spelen klimaatverandering en de daarmee gepaarde weersveranderingen ook een belangrijke rol. De laatste paar jaren is er binnen de klimaatgeschiedenis, naast de gewoonlijke historische reconstructies van weer en klimaat, dan ook meer aandacht gekomen voor menselijke – sociaal-culturele – aspecten.¹³ Een veranderend klimaat kan namelijk grote sociaal-maatschappelijke gevolgen hebben, doordat samenlevingen zich noodgedwongen moet aanpassen aan nieuwe, soms extreme weersomstandigheden. Dit is vandaag de dag van groot belang in het debat omtrent onze omgang met de opwarming van onze aarde, maar is ook in het verleden soms duidelijk zichtbaar.¹⁴

Het uiteindelijke doel van dit type onderzoek is om te kijken in welke mate de stedelijke samenlevingen in de vroegmoderne periode sociaal weerbaar waren tegen van droogte en daaruit volgende waterschaarste. Door het verleden te gebruiken als een laboratorium om te onderzoeken hoe samenlevingen omgingen met verschillende soorten (natuur)rampen, of de mate waarin ze hierin faalden, hebben we de mogelijkheid om nuttige kennis te vergaren en hypothesen te testen met betrekking tot prangende vraagstukken over de omgang met rampzalige situaties in het heden.¹⁵ Vooral

Handbook of Early Modern European History, 1350-1750. Volume I, Peoples and Place (Oxford 2015) 70-89: 70-71.

¹² Zie hierover: A.E. Guillerme, *The Age of Water. The Urban Environment in the North of France, A.D. 300-1800* (College Station, TX 1988).

¹³ C. Pfister, S. White en F. Mauelshagen, 'General Introduction: Weather, Climate, and Human History', in idem ed., *The Palgrave Handbook of Climate History* (Londen 2018) 1-13; S. Sörlin en M. Lane, 'Historicizing Climate Change – Engaging New Approaches to Climate and History', *Climatic Change* 151.1 (2018) 1-13.

¹⁴ Zie bijvoorbeeld: D. Degroot, 'Climate Change and Society in the 15th to 18th Centuries', *Climate Change* 9.3 (2018); idem, *The Frigid Golden Age. Climate Change, the Little Ice Age, and the Dutch Republic, 1560-1720* (Cambridge 2018); S. White, *A Cold Welcome: The Little Ice Age and Europe's Encounter with North America* (Cambridge, MA 2017); idem, *The Climate of Rebellion in the Early Modern Ottoman Empire* (Cambridge 2011).

¹⁵ Zie bijvoorbeeld: B.J.P. van Bavel en D.Curtis, 'Better Understanding Disasters by Better Using History: Systematically Using the Historical Record as One Way to

in onze samenleving en klimaat, waarin droogte en waterschaarste hoog op de lijst staan van toekomstige uitdagingen, is het van belang om vanuit het verleden te reflecteren op de successen en het falen van onze voorouders.

In het eerste deel van dit artikel zal kort worden stilgestaan bij droogte en waterschaarste als ‘natuurrampen’, waarbij vooral een korte reflectie wordt gegeven over de mate waarin dit natuurlijke of maatschappelijke fenomenen zijn. Naast deze conceptuele benadering zal ook aandacht worden besteedt aan de belangrijkste onderzoeksmethoden waarmee droogte en waterschaarste vanuit een milieu- en klimaathistorische hoek worden onderzocht. Na deze inleidend paragraaf zal dieper worden ingegaan op enkele voorbeelden van extreme droogte en waterschaarste in het Europa van de late middeleeuwen en vroegmoderne periode. Centraal hierin staan de droogteperiode van de vroege jaren 1470 en de ‘megadroogte’ van 1540, die in heel Europa en de Nederlanden sporen van vernieling en wanhoop achterlieten. In de daaropvolgende paragraaf wordt vervolgens kort ingegaan op enkele maatregelen en innovaties die tijdens de vroegmoderne periode werden ontwikkeld, om beter om te kunnen gaan met de mogelijk schadelijke gevolgen van droogte en waterschaarste. Hierbij zal vervolgens nog worden stilgestaan bij de sociaalhistorische relevantie van dit onderzoek, en de mate waarin historisch onderzoek naar dit onderwerp relevant is voor hedendaagse debatten over droogte en de gevolgen van waterschaarste.

Droogte en waterschaarste als ‘natuurrampen’, een complexe samenhang van natuurlijke en maatschappelijke factoren

Droogte wordt over het algemeen gedefinieerd als een gebrek aan neerslag, wat op zijn beurt wordt berekend aan de hand van een verwacht of ‘normaal’ patroon. Deze nogal algemene definitie wordt dan ook vaak aangeduid als meteorologische droogte. Als een dergelijk neerslagtekort lang aanblijft, bijvoorbeeld enkele weken, maanden of zelfs een heel seizoen, kan dit verschillende gevolgen hebben. Een veelvoorkomend gevolg van droogte is de uitdroging van het aardoppervlak, waardoor gewassen niet of moeilijk kunnen groeien. In dat geval spreekt men ook wel van agrarische droogte. Wanneer een droogte nog langer aanblijft kan er ook hydrologische droogte optreden, waarbij langzaam maar zeker een tekort aan grond- en oppervlakte

Advance Research into Disasters’, *International Journal of Mass Emergencies and Disasters* 31.1 (2016) 143-169.

water dreigt te ontstaan. Al deze vormen van droogte kunnen leiden tot rampzalige situaties, al hoeft dit niet altijd het geval te zijn. Het is dan ook onjuist om droogte en de vaak gevreesde waterschaarste direct als ‘natuurrampen’ te bestempelen. Droogteperioden komen namelijk, in verhouding met bijvoorbeeld aardbevingen, vulkaanuitbarstingen en gelijksoortige explosies van natuurgeweld, vrij vaak voor. Anderzijds is droogte een langzaam-ontwikkeld en dus verraderlijk fenomeen, omdat de sociaal-maatschappelijke gevolgen ervan niet direct zichtbaar worden. Of een aanhoudende droogte uitloopt op een ramp, is dan ook afhankelijk van de complexe samenhang van natuurlijke en maatschappelijke factoren waarin deze plaatsvindt. Sommige gebieden op aarde worden namelijk vaker door droogte en waterschaarste getroffen, terwijl andere gebieden hier beter bestand tegen zijn. Het is daarom beter om de droogte als meteorologisch fenomeen en de potentiële schadelijke gevolgen van elkaar te scheiden. Als droogte rampzalige gevolgen heeft, dan kan men beter spreken van een ‘*nature-induced disaster*’, ofwel een ramp waar weliswaar een natuurlijke factor aan verbonden zit, maar waarbij menselijk handelen ook bepalende rol speelt in de mate van rampzaligheid.¹⁶

In het huidige wetenschappelijke discours omtrent droogte is dan ook steeds meer aandacht voor de menselijke, in het onderzoek naar de oorzaken en gevolgen van droogte en waterschaarste. Waar traditioneel droogteonderzoek vooral gericht was op het reconstrueren van droogteperioden aan de hand van klimatologische modellen, is er vandaag de dag meer nadruk op het handelen van de mens. Menselijk ingrijpen in de natuur kan namelijk veel uitmaken in het geval van droogte en waterschaarste. Voorbeelden hiervan zijn het veranderen van de grondstructuur, waardoor minder regenwater kan worden opgevangen, of slecht watermanagement, waardoor een overmatig of onzorgvuldig gebruik van water tijdens een droogteperiode sneller kan leiden tot rampzalige waterschaarste.¹⁷ Zeker in

¹⁶ C. Pfister, ‘Learning from Nature-Induced Disasters. Theoretical Considerations and Case Studies from Western Europe’, in C. Mauch and C. Pfister ed., *Natural Disasters, Cultural Responses Case Studies Toward a Global Environmental History* (Lanham MD 2009) 17-40: 18; D. Wilhite, M.D. Svoboda en M.J. Hayes, ‘Understanding the Complex Impacts of Drought: A Key to Enhancing Drought Mitigation and Preparedness’, *Water Resources Management* 21. (2007) 1-14: 2-4; Wilhite en Buchanan-Smith, ‘Drought as hazard’, 4-9.

¹⁷ H.A.J. van Lanen, A.F. van Loon en L.M. Tallaksen, ‘Diagnosis of Drought-Generating Processes’, in A. Iglesias, D. Assimacopoulos en H.A.J. van Lanen ed.,

het geval van waterschaarste kan de intensiteit dus sterk verschillen, waarbij ook rekening gehouden moet worden met de verschillende waarden die in bepaalde samenlevingen aan water worden toegeschreven. Om waterschaarste als gevolg van droogte goed te kunnen definiëren is het ook onvoldoende om alleen uit te gaan van natuurlijke omstandigheden. Net als in het geval van droogte zijn menselijk handelen en natuurlijke omstandigheden dus even belangrijk als indicatoren voor waterschaarste.¹⁸

De meest recente historische onderzoeken sluiten zich grotendeels aan bij de bovengenoemde benadering van droogte en waterschaarste, vooral als het gaat om de sociaal-maatschappelijke oorsprong en gevolgen hiervan.¹⁹ Het bestuderen van droogteperiode in het verleden, met name die voor het midden van de negentiende eeuw, brengt echter wel enkele moeilijkheden met zich mee. De periode voor 1860 wordt namelijk aangeduid als de ‘pre-instrumentele’ periode: het tijdperk voordat men op systematische wijze meteorologische en klimatologische data ging verzamelen in reeksen die bruikbaar zijn voor klimaathistorische analyse.²⁰ Om dit gat op te vullen bestuderen klimaathistorici daarom zowel ‘natuurlijke’ als ‘maatschappelijke’ archieven in hun zoektocht naar weersomstandigheden in het verleden. Dit gebeurt enerzijds aan de hand van indirecte ‘natuurlijke archieven’, waarmee vooral informatie uit biologische gegevens wordt bedoeld. Hierbij kijken klimaathistorici vooral naar indirecte indicatoren van weersomstandigheden, zoals boomringen en boorsel uit ijskappen, die ook wel aangeduid worden als ‘proxies’. Daarnaast bieden ‘maatschappelijke archieven’, zoals geschreven bronnen van formele en informele aard, bepaalde inzichten omtrent het

Drought, Science and Policy (Hoboken NY 2019) 3-27: 13-21; A.F. van Loon et al, ‘Drought in the Anthropocene’, *Nature Geoscience* 9. (2016) 89-91.

¹⁸ W.K. Jaeger et al., ‘Toward a Formal Definition of Water Scarcity in Natural-Human Systems,’ *Water Resources Research* 49. (2013) 4506-4517: 4514.

¹⁹ Zie bijvoorbeeld: A. Metzger en N. Jacob-Rousseau, ‘The 1857-1858 drought in Alsace: from water shortage to a socio-political extreme event’, *Regional Environmental Change* 20.48 (2020) 1-15.

²⁰ E. Garnier, ‘Historic drought from the archives: beyond the instrumental record’, in A. Iglesias, D. Assimacopoulos en H.A.J. van Lanen ed., *Drought, Science and Policy* (Hoboken NY 2019) 45-67: 45-46; D. Camuffo, ‘Evidence from the Archives of Societies: Early Instrumental Observations,’ in ed. C. Pfister, S. White en F. Mauelshagen ed., *The Palgrave Handbook of Climate History* (Londen 2018) 83-92: 83.

weer.²¹ Populair zijn bijvoorbeeld oogstdata, waarmee klimaathistorici proberen te reconstrueren of het op sommige plaatsen warmer of kouder moet zijn geweest dan de jaren ervoor. Ook dagboeken, kronieken, tijdschriften zijn vaak een rijke bron van informatie aangaande extreme weersomstandigheden, waaronder lang-aanhoudende perioden van droogte.²² Aan de hand van deze natuurlijke en maatschappelijke bronnen hebben klimaathistorici steeds meer historische droogteperioden weten te reconstrueren.²³ Deze klimaathistorische onderzoeken geven soms maar een beperkt beeld, omdat ze niet altijd evenveel inzicht verschaffen in de sociaal-maatschappelijke factoren omtrent de droogte. Er zijn echter ook veel recente onderzoeken waarin dit wel gebeurt, en waar klimaathistorische reconstructies van droogteperioden worden gekoppeld aan een milieuhistorische visie op de wisselwerking tussen natuur en maatschappij. Deze onderzoeken, waarvan er in de volgende paragraaf een paar aan bod komen, zijn daarom interessanter als het gaat om het begrijpen van de menselijke rol die ten grondslag ligt aan droogte en waterschaarste als (natuur)rampen.

De sociaal-maatschappelijke impact van droogte en waterschaarste laatmiddeleeuws en vroegmoderne Europa, de ‘megadroogte’ van 1540 en de vroege jaren 1470

Wereldwijd klimaathistorisch onderzoek heeft de laatste jaren voor Europa en de rest van de wereld verschillende droogteperioden weten te

²¹ S. Brönniman, C. Pfister en S. White, ‘Archives of Nature and Archives of Societies,’ in C. Pfister, S. White en F. Mauelshagen ed., *The Palgrave Handbook of Climate History* (Londen 2018) 27-36.

²² Pribyl en Cornes, ‘Droughts in medieval and early modern England,’ 168; Brázdil et al, ‘Documentary data’, 1917-1923; Garnier, ‘Historic drought’, 45-47.

²³ Zie bijvoorbeeld: P. Jana et al, ‘Drought Periods during 18th century in central Chile (33°S). A Historical Reconstruction Perspective Revisiting Vicuña Mackenna’s Work’, *International Journal of Climatology* 39. (2018) 1748-1755; M. Fragoso, M. da Graça Carraça en M.J. Alcoforado, ‘Droughts in Portugal in the 18th Century. A Study Based on newly found Documentary Data’, *International Journal of Climatology* 38. (2018) 5522-5541; E. Piervitali en M. Colacino, ‘Evidence of Drought in Western Sicily During the Period 1565-1915 from Liturgical Offices’, *Climatic Change* 49. (2001) 225-238; F.S. Rodrigo et al, ‘A 500-Year Precipitation Record in Southern Spain’, *International Journal of Climatology* 19. (1999) 1233-1253.

reconstrueren.²⁴ Zo zijn er voor Groot-Brittannië en Frankrijk respectievelijk 42 en 68 gevallen van extreme droogte gereconstrueerd gedurende de periode 1500-2014, met als algemene trend dat de intensiteit per eeuw en regio soms sterk kan variëren.²⁵ In het geval van Bohemen – het huidige Tsjechië – hebben klimaathistorici extreme droogteperioden vastgesteld voor de jaren 1536, 1540, 1590, 1616, 1631, 1727 en 1728, waarbij het alleen nog maar gaat om droogteperioden die als extreme gevallen van ‘zomerdroogte’ zijn aangemerkt. Dit is dus exclusief de droogte die men tijdens de lente, herfst en winter had doorgemaakt.²⁶ Omdat dit artikel onmogelijk ruimte biedt voor een analyse van zoveel verschillende droogteperioden en hun sociaal-maatschappelijke impact, zal in deze paragraaf worden stilgestaan bij twee historische droogteperioden die recentelijk extra zijn belicht vanuit klimaathistorische hoek. Het gaat hier om de ‘megadroogte’ van 1540, en de recentelijk meer benadrukte droogteperioden van de vroege jaren 1470. Centraal hierbij staan vooral de redenen waarom deze droogteperioden zich kwalificeren als zijnde rampzalig, met een brede aandacht voor de sociaal-maatschappelijke gevolgen.

Over het algemeen spreken klimaatwetenschappers van een ‘megadroogte’ als een droogte meerdere seizoenen aanhoudt.²⁷ De droogte die in 1540 grote delen van Europa trof, voldoet precies aan dit criterium. Aan de hand van zowel indirecte data uit bodemanalyses en meer dan 300 kronieken hebben klimaathistorici vastgesteld dat het in 1540 op veel plekken in Europa een heel jaar lang erg warm en droog moet zijn geweest. Deze droogte duurde hoogstwaarschijnlijk elf maanden, en was daarmee een extreem voorbeeld van een ‘megadroogte’ die overal in Europa voor veel consternatie zorgde.²⁸ Zo noteerde de Engelse chroniqueur Charles Wriothsley dat er van juni tot midden oktober geen enkele druppel regen viel. Dit komt ook naar voren in kronieken uit Bohemen en Noord-Italië. In het eerste geval was het tussen mei en oktober erg droog, en viel alleen op 8

²⁴ Brázdil et al, ‘Documentary data’, 1925-1936.

²⁵ Garnier, ‘Historic Drought’, 48-57.

²⁶ Brázdil et al, ‘Extreme droughts’, 6-8.

²⁷ S. Coats et al, ‘Megadroughts in Southwestern North America in ECHO-G Millennial Simulations and their Comparison to Proxy Drought Reconstructions’, *Journal of Climate* 26. (2013) 7635-7649: 7636.

²⁸ Wetter et al, ‘European heat and drought of 1540’, 349-363.

augustus een enkele regenbui. In Noord-Italië zette de droogte zich echter het jaar ervoor in, en trad vanaf oktober 1539 op veel plaatsen al droogte op. Gedurende het jaar 1540 viel er in Noord-Italië met name in de tweede helft van het jaar amper nog regen. Tussen april en het einde van het jaar regende het bijvoorbeeld op sommige plekken nog maar vier keer.²⁹ Ook in de Nederlanden maakte men notities aangaande het ongebruikelijke warme weer en de droogte die hiermee gepaard ging. Zo schreef kapelaan Christiaan Munters in het Limburgse Kuringen in mei 1540 dat het 'In hondertich jaeren en ist noet heeter weder geweest gelyckt is geweest in deesen mey doergaens'.³⁰ Hoewel we er natuurlijk van uit kunnen gaan dat de kapelaan geen honderd jaar oud was, valt uit zijn superlatief op te maken dat het voor hem en zijn tijdgenoten een uitzonderlijke weersituatie moest zijn geweest. De kapelaan was als katholiek ook op de hoogte van de extreme droogte in Italië. Zo schreef hij ook dat in Rome voor maar liefst negen maanden niet had geregend. De regen die er viel was daarbij vaak sporadisch, wat meestal gepaard ging met 'quaet weder', ofwel een donderbui met hagel en bliksem(inslagen). Zo'n beroemde donderbui viel bijvoorbeeld tijdens de Ommegang in Antwerpen, op 23 mei van dat jaar.³¹

Een eeuw ervoor, gedurende de jaren 1471 tot en met 1474, vond ook een reeks extreme droogteperioden plaats. Recente her-analyse van klimaathistorische data en een reeks documenten uit die periode, geven aan dat de droogte gedurende de vroege jaren 1470 minstens zo extreem moest zijn geweest als de droogte van 1540, zij het niet extremer. In 1471 was de zomer bijvoorbeeld uitzonderlijk droog, wat onder andere in Lotharingen, Vlaanderen en Holland leidde tot extreem vroege oogsten van graan, appels en druiven. Een jaar later, in 1472, werd er droogte gerapporteerd in bronnen uit Spanje, Bohemen en zelfs Moskovisch Rusland. In Spanje meldde men bijvoorbeeld dat er vanaf september tot de jaarwisseling geen enkele druppel regen meer viel. Ook in 1473 en 1474 bleef het in grote delen van Europa erg droog, en sprak men in het Russische en Hongaarse rijk zelfs van extreme droogte.³² Deze jaren van droogte waren ook in de Nederlanden goed merkbaar. Op meerdere plaatsen werd er vanwege het warme weer veel

²⁹ Pfister, 'the "Black Swan"', 167-168.

³⁰ J. Buisman, *Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen. Deel 3, 1450-1575* (Franeker 1998) 466.

³¹ Ibidem, 466-467.

³² Camenisch et al, 'Extreme heat', 1-5.

vroeger geoogst dan normaal.³³ Een pastoor in het Zeeuwse plaatsje Axel zette zijn verwondering en afschuw over het extreme warme weer in 1471 zelfs in rijm:

(...) Zo wast zo groote droochte ende hitte
Dat noont en reynde, noch en viel nat;
Putten en ander wateren verdroochenden al plat.
(...) Alle vruchten bleven staende opt lant
Omdat men gheen arbeeters en vant.
(...) Noont man en zach diesghelijcke
Alle Vruchten zo tylic rijpe.
(...) Die moestmen tilic voer winter vercoepen. men mochse niet hauwen
Om die groote droochte van den zomere; dyers hadden de frutiers rauwe
(...) Zo drooghe, men mochter gheen bier of brauwen.
Up dit jaer ghinghen brandstichters in dorpen, in steden.
Om tlant verbrandene ende tfolc daarmede.³⁴

Het gedicht van de pastoor benoemt hierbij enkele belangrijke sociaal-maatschappelijke gevolgen van extreme droogte die destijds vaak voorkwamen. Deze gevolgen, zoals extreem vroege oogsten, een gebrek aan grond- en oppervlaktewater, ziekte en de angst voor brandstichters, zijn dan ook vaak terug te lezen in bronnen over de droogte van 1540 en de vroege jaren 1470. Ze zijn emblematisch voor de sociaal-maatschappelijke impact van droogte in laatmiddeleeuws en vroegmodern Europa, en verdienen daarom aparte aandacht.

De impact van droogte op de agrarische sector was vaak één van de meest prominent pijnpunten die door ooggetuigen werden benoemd. Volgens de pastoor uit Axel was de vroege rijping en oogst van fruit in 1471 bijvoorbeeld alles behalve voordelig voor de ‘fruitiers’ (fruitboeren). Door het warme en droge weer verdroogden veel vruchten op het land, wat leidde tot gedeeltelijke of complete misoogsten. Daarnaast was het voor veel boeren moeilijk om hun vroege oogsten ver voor het normale oogstseizoen te verkopen. Als dit gebeurde, was dat vaak tegen dumprijzen die de boeren weinig opbrachten. Maar dan moest er uiteraard wel geoogst kunnen worden. In veel gevallen waren de uitgedroogde gewassen en het fruit al verrot voordat er überhaupt geoogst kon worden. De misoogsten werden daarbij ook bevorderd door insectenplagen, die vaak voorkwamen tijdens perioden van

³³ Buisman, *Duizend jaar weer*, 122.

³⁴ *Ibidem*, 123.

warm weer. Met name sprinkhanen gedijen goed in een warm en droog klimaat, waardoor in zowel 1473 als 1540 veelvuldig sprinkhanenplagen voorkwamen in Europa. Al deze desastreuze gevolgen voor de landbouw zorgden voor prijsstijgingen op de voedselmarkt. Voor sommige boeren, die verder geen enkel vangnet hadden om op terug te vallen, bleven de prijsstijgingen echter amper toereikend om hun verlies te compenseren.³⁵ Het opnieuw inzaaien van gewassen werd daarbij ook nog eens bemoeilijkt vanwege het uitgedroogde aardoppervlak. Op sommige plekken was de aarde zo droog dat er enorme breuken zichtbaar werden, waar mensen zelfs in konden vallen. Dit zorgde ervoor dat de gevolgen van de droogte voelbaar bleven in het komende jaar.³⁶ Daarnaast werd ook de veeteelt hard getroffen. Dit kwam met name doordat er te weinig hooi kon worden geoogst als veevoer, maar ook doordat de meeste drinkpoelen voor het vee droog kwamen te staan. Chroniqueurs in de Elzas, Noord-Italië en Keulen merkten in 1540 op dat de misoogst van hooi en het gebrek aan water tot grote sterfte onder het vee hadden geleid. Er waren zelfs gevallen van dieren die spontaan bezweken tijdens de kilometerlange trektochten die ze moest afleggen op zoek naar water. De gemiddelde hoeveelheid water die een koe, ook zonder melkproductie, nodig heeft is namelijk rond de 78 liter per dag. Tijdens de extreme droogte van 1540 was dat op veel plekken simpelweg niet beschikbaar.³⁷

Waterschaarste, ofwel hydrologische droogte, was uiteraard een fenomeen dat gedurende deze droogteperiodes op veel plekken de kop op stak. Gedurende de jaren 1471 tot 1474 droogde bijvoorbeeld op veel plekken het oppervlaktewater in zijn geheel op. Dit leidde niet alleen tot een tekort aan water voor mens, dier en gewas, maar ook tot allerlei praktische problemen die hun sporen nalieten in verschillende sectoren. Zo zorgde het lage of ontbrekende waterpeil in rivieren, beken en kanalen er bijvoorbeeld voor dat watermolens, die op veel plekken essentieel waren voor de voedselproductie en andere nijverheden, niet of nauwelijks konden functioneren. Dit leidde in 1471 en 1473 op verschillende plekken, naast de al aanwezige misoogsten, tot extra voedselschaarste en stijgende prijzen.³⁸ In 1540 daalde het waterpeil van veel grote rivieren zelfs tot een absoluut dieptepunt. Op de Middenrijn werd de scheepvaart hierdoor bemoeilijkt en

³⁵ Brázdil et al, 'Extreme drought', 13; Camenisch et al, 'Extreme heat', 10-11.

³⁶ Brázdil et al, 'Extreme drought', 13; Pfister, 'the "Black Swan"', 178.

³⁷ Pfister, 'the "Black Swan"', 181, 187.

³⁸ Camenisch et al, 'Extreme heat', 10.

op sommige plekken zelfs onmogelijk, wat gezien het belang van scheepvaart voor de vroegmoderne Europese handel en industrie enorme gevolgen had.³⁹ Daarbij werden sectoren die afhankelijk waren van grote hoeveelheden schoon water, zoals de brouwers, extra hard getroffen door de waterschaarste. In 1471 merkte de pastoor uit Axel bijvoorbeeld op dat er vanwege de extreme droogte geen bier mocht, of kon worden gebrouwen. Dit was inderdaad op veel plekken het geval, waaronder Delft, Haarlem, Gouda en Zierikzee. Hoewel dit deels kwam door een gebrekkige aanvoer van grondstoffen over het water, speelde ook het gebrek aan water en de kwaliteit hiervan de bierindustrie parten. In Delft was het nog beschikbare water bijvoorbeeld door de droogte erg verzilt geraakt, wat ertoe leidde dat het bier erg zout smaakte, waardoor ‘ment qualyck dryncken mochte’.⁴⁰ In veel gevallen kwamen putten en andere waterbronnen die essentieel waren voor alledaags gebruik ook geheel droog te staan. Het lage waterpeil en gebrek aan stroming in beken en rivieren, in combinatie met hoge temperaturen, zorgde er daarbij op veel plekken ook voor dat het zuurstofgehalte in het water daalde. Het stagnerende water, waarin de meeste organismen naar verloop van tijd stierven, werd hierdoor groen, vies en bovenal ondrinkbaar.⁴¹ Toen keizer Karel V in augustus 1540 een bliksembezoek bracht aan Amsterdam, beklaagde hij zich dan ook over de intense stank die oprees uit de kanalen van de stad. De keizer weigerde daarom, ondanks de extreme hitte, om ook maar een slok van het Amsterdamse water te drinken. Volgens landsadvocaat Aert van der Goes, die bij het bezoek van Karel aanwezig was, merkte de keizer op dat hij liever niet ‘de dood drincken soudén mogen (...)’.⁴² De keizer kon het zich waarschijnlijk permitteren om geïmporteerd water uit de Vecht bij Utrecht te drinken, of andersoortig vocht, zoals wijn. Maar voor veel mensen was het gebrek aan water een acuut probleem dat niet zomaar even kon worden opgelost. Op sommige plekken werd het schaarse water uit putten of sloten zelfs door schimmige handelaren voor woekerprijzen aangeboden, terwijl men op andere plekken in blinde paniek naar grondwater begon te zoeken.⁴³ Nabij Luzern, in Zwitserland, begon men in 1540 bijvoorbeeld massaal de rivierbeddingen af te graven op zoek naar water. Dit was echter tevergeefs, want door het lage waterpeil vond men geen

³⁹ Pfister, ‘the “Black Swan”’, 182.

⁴⁰ Buisman, *Duizend jaar weer*, 123-124.

⁴¹ Brázdil et al, ‘Extreme drought’, 13.

⁴² Buisman, *Duizend jaar weer*, 470-471.

⁴³ Pfister, ‘Europe Burning’, 172.

druppel grondwater, zelfs niet voorbij anderhalve meter diepte. In Noord-Italië stonden in 1540 vrijwel overal de putten helemaal droog, en trok men vanuit verschillende steden daarom in allerijl naar de Po rivier op zoek naar water. Hierbij legde men, ondanks de verzengende hitte, soms afstanden af van meer dan twintig kilometer om een emmertje water te halen. Hetzelfde gold in het zuiden van Frankrijk, waar veel mensen riskante trektochten maakten naar de Rhône om zich in hun schreeuwende behoefte aan water te voorzien.⁴⁴

De extreme hitte had daarbij ook een directe impact op het functioneren en welzijn van mensen. Kapelaan Christiaan Munters schreef in 1540 bijvoorbeeld: ‘Het volck woert op deesen tyt over al zeer zieck tot op dy doot in hon hoeft ende aen hon hert’.⁴⁵ Munters schreef hierbij de ziekte die men kreeg aan het hoofd – mogelijkwerwijs een zonnesteek – direct toe aan het hete en droge weer. Op sommige plekken werd dat jaar zelfs gemeld dat boeren ter plekke dood neer vielen tijdens het maaien.⁴⁶ Het was niet alleen de hitte waaraan men bezweek. Onderzoek heeft aangetoond dat er een sterke link bestaat tussen warm weer, droogte en een toename van epidemische ziekten. Vooral ziekten als de pest, de pokken, dysenterie en verschillende soorten koortsen bleken in periode van extreme droogte extra veel slachtoffers te eisen.⁴⁷ Dit valt ook samen met het feit dat een laag waterpeil als gevolg van droogte, in combinatie met warm weer, een uitstekende voedingsbodem vormt voor ziektekiemen en allerlei ziekteverspreiders, zoals ratten en insecten.⁴⁸ In Engeland, Frankrijk en de Nederlanden stierven in 1540 dan ook veel mensen aan een epidemie die ook wel de ‘Grote Dood’ werd genoemd. Hoewel sommige historici hebben gesuggereerd dat het hier om een pestepidemie ging, wijzen de bronnen uit Engeland en de Nederlanden meer in de richting van dysenterie als de boosdoener. Doordat er vanwege de droogte op veel plekken amper schoon water verkrijgbaar was, dronk men vaak noodgedwongen vervuild water, wat vermoedelijk in heel Europa tot een hoog aantal doden als gevolg van dysenterie leidde.⁴⁹ Daarnaast was er ook nog een ander fenomeen dat op sommige plekken voor gezondheidsproblemen zorgde: de met rook vervuilde luchten als gevolg van

⁴⁴ Pfister, ‘the “Black Swan”’, 174-175.

⁴⁵ Buisman, *Duizend jaar weer*, 466.

⁴⁶ Ibidem, 467.

⁴⁷ Garnier, ‘Historic Drought’, 59.

⁴⁸ Camenisch et al, ‘Extreme heat’, 11.

⁴⁹ Pfister, ‘Europe Burning’, 177-178.

de door droogte veroorzaakte bosbranden. Een schoolmeester uit de omgeving van Luzern, Hans Salat, beschreef op 31 juli 1540 bijvoorbeeld dat de bossen door het warme en droge weer in de hele omgeving in vuur en vlam stonden. De lucht was daarbij volledig zwart door de vele rook die vrij kwam, wat ervoor zorgde dat men de hoge bergen in de omgeving amper nog kon zien. In het Saksische plaatsje Schneeberg beklagde een groot deel van de bevolking zich daarbij over de vele ademhalingsklachten als gevolg van de rook die bij een grootschalige bosbrand was vrijgekomen.⁵⁰

Het waren echter niet alleen bossen die door droogte veranderden in potentiële brandhaarden. Steden werden door het droge weer net zo goed brandgevaarlijke plekken. Een beschrijving uit de stadskroniek van het Rijnlandse stadje Erkelens geeft in 1540 bijvoorbeeld aan dat vrijwel alle bomen, heggen en grasvelden waren verdord, en op sommige plekken zelfs verschroeid waren door de extreme droogte. Ook de huizen, vooral die van hout, waren kurkdroog, wat uiteraard voor veel brandgevaar zorgde. Dit gevaar werd nog eens versterkt door het feit dat de sloten en waterpoelen in de stad waren opgedroogd, waardoor er amper water beschikbaar was om de huizen mee te bevochtigen, of in het geval van brand te blussen. Toen er op 21 juni een ‘satanische wind’ opstak, wist een klein brandje dan ook de hele stad in lichterlaaie te zetten. Aan het einde van deze catastrofale brand bleef er van Erkelens niet veel meer over dan enkele huizen – hoogstwaarschijnlijk van steen – die bij de stadspoort waren gelegen. De meeste huizen, alsook de stadskerk, waren grotendeels door de vlammen verteerd.⁵¹ Het is daarom ook niet vreemd om te bedenken dat men destijds gedurende droogteperiode bijzonder angstig was voor brand. Brandstichting werd in het bijzonder gevreesd, zoals de pastoor uit Axel in 1471 in zijn gedicht vermeldde. Men vermoedde dan ook op veel plekken dat brandstichters met duivelse opzet branden probeerde te veroorzaken. Vanuit een sociaal-cultureel perspectief zijn deze geruchten omtrent brandstichters echter beter te plaatsen binnen het scala van pogingen om potentiële zondebokken aan te wijzen voor de vele desastreus branden die plaatsvonden. Op sommige plekken namen de zoektochten naar brandstichters het karakter aan van regelrechte heksenjachten, waarbij het vaak onbekende zwervers en landlopers waren die het moesten ontgelden.⁵² Daarnaast werden in Spanje gedurende de jaren 1470 de *conversos* – tot het christendom bekeerde joden – niet alleen

⁵⁰ Pfister, ‘the “Black Swan”’, 170.

⁵¹ Buisman, *Duizend jaar weer*, 469-470.

⁵² Pfister, ‘Europe Burning’, 156-157.

beschuldigd van brandstichting, maar ook van de algehele rampzalige toestand van misoogsten en andere misère, die het gevolg zou zijn van de aanwezigheid van de zondige en gewantrouwde *conversos*.⁵³

De bovengenoemde voorbeelden laten zien dat de extreme droogten van de vroege jaren 1470 en 1540 in grote delen van Europa en de Nederlanden rampzalige waren, omdat ze op sociaal-maatschappelijk gebied een breed scala aan negatieve gevolgen teweeg brachten. Droge aarde, uitgedroogde gewassen, veesterfte, een gebrek aan schoon en drinkbaar water, ziekte en brandgevaar, het waren veelvoorkomende gevolgen van droogte en daaruit volgende waterschaarste. Het zou echter verkeerd zijn om hieruit nu al te concluderen dat men gedurende de late middeleeuwen en vroegmoderne periode compleet was overgeleverd aan de grillen van moeder natuur. Op de lange termijn werden namelijk wel degelijk strategieën ontwikkeld die ervoor zorgden dat bepaalde samenlevingen beter bestand werden tegen droogte en waterschaarste. Deze verschillende strategieën zullen in het volgende deel van dit artikel nader worden belicht.

Omgaan met droogte en waterschaarste, de ontwikkeling van strategieën en weerbaarheid binnen laatmiddeleeuwse en vroegmoderne urbane samenlevingen

De droogte van de vroege jaren 1470 en het jaar 1540 worden door klimaathistorici gekenschetst als uitermate desastreus, gezien de enorme sociaal-maatschappelijke gevolgen. Europa verkeerde echter niet in een ‘crisis’. Hoewel de voorgaande paragraaf voldoende voorbeelden gaf van de sociaal-maatschappelijke gevolgen van droogte werden niet alle elementen van de maatschappij of alle samenlevingen even hard getroffen. Over het geheel genomen waren veel premoderne samenlevingen goed in staat om een hand te bieden aan de rampzalige gevolgen die droogte en andere (natuur)rampen kon hebben.⁵⁴ Droogte is namelijk een vaak terugkerend fenomeen, en in de late middeleeuwen en vroegmoderne periode was men wel degelijk op de hoogte van de kwetsbare sectoren in de samenleving. Op verschillende niveaus, van stedelijke tot regionale overheden, gilden en

⁵³ Camenisch et al, ‘Extreme heat’, 8.

⁵⁴ C.M. Gerard en D.N. Petley, ‘A Risk society? Environmental Hazards, Risk and Resilience in the Later Middle Ages in Europe’, *Natural Hazards* 69. (2013) 1051-1079: 1065-1072; Pfister, ‘the “Black Swan”’, 176, 185;

kerkelijke instanties dacht men na over strategieën om in de toekomst beter om te kunnen gaan met de gevolgen van droogte.⁵⁵ In deze paragraaf zullen enkele van deze sociaal-maatschappelijke strategieën aan bod komen, met voorbeelden uit de eeuwen na de twee extreme droogteperiodes van de vroege jaren 1470 en 1540. Dit zijn met name religieuze rituelen, maatregelen voor het voorkomen van brandgevaar, waterbesparing, het aanleggen van alternatieve waterbronnen en het opslaan van waterreserves. Aan het einde zal daarbij kort gereflecteerd worden op het nut dat historische analyse kan bieden op het vlak van droogteonderzoek en de maatschappelijke impact van droogte en waterschaarste.

Eén van de belangrijkste premoderne middelen om een crisis te bestrijden was religie. In Spanje werd bijvoorbeeld aan het einde van de vijftiende eeuw door boerengilden in samenwerking met lokale autoriteiten en kerkelijke leiders bepaalde geloofsrituelen opgesteld, die bij de dreiging van een aanhoudende droogte in werking moesten worden gesteld. Vooral de rol van de boeren was hierin essentieel, aangezien zij vanwege hun dagelijkse werkzaamheden op het land vaak de eerste waren die een aankomende agrarische droogte waarnamen. Wanneer de boeren de lokale overheden van een mogelijke droogteperiode op de hoogte brachten, werd dit door gecommuniceerd naar de religieuze autoriteiten, variërend van een lokale priester tot een kapittel. De maatregelen die dan werden genomen varieerden van gezamenlijke smeekbeden om regen, maar ook processies en soms zelfs pelgrimages naar omliggende bedevaartsoorden. Omdat aan rampen voor het einde van de achttiende eeuw vooral een goddelijke oorzaak werd toegeschreven - als gevolg van de menselijke zonden - waren dit soort religieuze maatregelen een vrij logische eerste stap.⁵⁶ Hoewel het resulteren naar religieuze rituelen vanuit een modern perspectief wellicht kwetsbaarheid suggereert, was het voor gelovige christenen in de vroegmoderne periode een sterk middel om angsten te overwinnen en hoopvol te blijven. Gezamenlijke gebeden dienden daarbij vooral om een gevoel van solidariteit en hoop te creëren om, ondanks de rampzalige situatie, toch door te kunnen gaan met het dagelijks leven. Dit soort religieuze reacties zijn dan ook geen teken van kwetsbaarheid, maar eerder van sociale weerbaarheid.⁵⁷

⁵⁵ Pfister, 'Learning from Nature-Induced Disasters', 23, 27.

⁵⁶ Ibidem, 23.

⁵⁷ A. Duiveman, 'Praying for (the) Community. Disasters, Ritual and Solidarity in the Eighteenth-Century Dutch Republic', *Cultural and Social History* 16.5 (2019) 543-560; Pfister, 'Learning from Nature-Induced Disasters', 23-24.

Naast de religieuze rituelen werden echter ook meer praktische maatregelen genomen om de gevolgen van droogte en waterschaarste te kunnen afwenden. Voor het begin van de twintigste eeuw waren dit soort maatregelen vooral lokaal van karakter. Het waren vaak lokale en stedelijke overheden, maar ook sociale gemeenschappen binnen steden, zoals buurtschappen, die bepaalde maatregelen implementeerden om de rampzalige gevolgen van droogte te voorkomen.⁵⁸ Het verschil in ontwikkeling van dit soort maatregelen leidde er echter ook toe dat bepaalde gebieden in Europa beter bestand waren tegen droogte dan andere. Gebieden met grotere graanbuffers, zoals Centraal-Europa, wisten bijvoorbeeld op veel plekken grote hongersnoden als gevolg van de droogte van 1540 af te wenden. Dit in tegenstelling tot bijvoorbeeld Italië, waar destijds wel sprake was van grote hongersnoden.⁵⁹ Om met name graantekorten tegen te gaan werd het distilleren van alcoholische dranken uit graan soms tijdelijk verboden. De export van graan en andere gewassen werd daarbij vaak tijdelijk opgeschort, wat er soms voor zorgde dat hongersnoden als gevolg van de door droogte veroorzaakte misoogsten kon worden voorkomen.⁶⁰

Ook brand, een ander gevreesd fenomeen in tijden van droogte en waterschaarste, werd veel op geanticiepeerd. Dit is met name duidelijk zichtbaar in een stedelijke context. Gedurende de late middeleeuwen en aan het begin van de vroegmoderne periode werden er in de meeste Europese steden al allerlei maatregelen getroffen om branden te voorkomen en te bestrijden. Hierbij werd een grote rol toegekend aan de burgers en andere ingezetenen, aangezien professionele brandweerkorpsen pas eind negentiende eeuw ontstonden. Een waterkort, dus ook een tekort aan potentieel bluswater, was in tijden van droogte iets dat stedelijke overheden het meest vreesden, aangezien dit de rampzaligheid van mogelijke branden in tijden van droogte alleen maar vergrootte. In verschillende Europese steden werd daarom sinds de middeleeuwen een scala aan maatregelen ingevoerd, zoals het aanstellen van brandmeesters of buurtwachten die door de stad patrouilleerden op zoek naar brandgevaarlijke situaties. Daarbij hoorde ook het controleren van vuurhoudende beroepen, zoals smederijen en bakkers, die geacht werden extra voorzorgsmaatregelen te nemen in het geval van droogte. Deze voorzorgsmaatregelen waren bijvoorbeeld het klaarzetten van

⁵⁸ Pfister, 'Learning from Nature-Induced Disasters', 20, 26.

⁵⁹ Pfister, 'the "Black Swan"', 185.

⁶⁰ Brázdil et al, 'Extreme drought', 13; Brázdil et al, 'Droughts in Historical Times', 89.

emmers of tonnen met water, iets wat soms ook gewone huishoudens werd voorgeschreven.⁶¹ Het stadsbestuur van Hamburg schreef zo in de jaren 1718 en 1719 een vaste hoeveelheid water voor die alle huishoudens gereed moesten hebben in tijden van droogte.⁶²

Voor dit doel kenden veel steden in de Nederlanden sinds de middeleeuwen speciale putten en zogeheten brandkuilen. Het laatste voorbeeld, de brandkuil, heeft een zeer oude oorsprong en was vaak niet veel meer dan een diepe kuil waarin water werd opgeslagen dat exclusief voor de brandbestrijding was bedoeld. Brandmeesters zagen daarom ook toe dat de brandkuilen in orde waren – ijsvrij en onvervuild – en niet voor andere doeleinden werden gebruikt, zoals het drinken van vee.⁶³ Met name in tijden van waterschaarste was het belangrijk dat al het water dat mogelijk kon worden opgevangen ook daadwerkelijk werd opgevangen en bewaard in dit soort kuilen of poelen. In 1752 kondigde het stadsbestuur van Roermond af dat men meer moest doen om ervoor te zorgen dat er geen water wegliep uit de vier meter diepe Canielspoel, en dat het regenwater beter van de straten in de poelen moest kunnen lopen. In de zeventiende en achttiende eeuw werden deze poelen dan ook streng gecontroleerd op schade, vervuiling en misbruik. Sinds 1613 behoorde de controle van brandgevaarlijke plaatsen, waar bijvoorbeeld loshangend stro of andere brandbare materialen lagen opgeslagen of vuur werd gebruikt, tot het takenpakket van de putmeesters van Roermond. Deze putmeesters hielden ook toezicht op de gemeenschappelijke putten die door bepaalde buurten werden gebruikt, en waren daarom ook belast met het controleren van de aanwezigheid van voldoende brandblusmateriaal. Daarnaast konden de naburen bij de stedelijke overheid hun beklag doen over brandgevaarlijke situaties. Zo werd in Roermond in 1677 een schoolmeester door het stadsbestuur berispt omdat hij veel te veel takkenbossen in zijn huis had opgeslagen, die voor veel

⁶¹ Pfister, 'Learning from Nature-Induced Disasters', 23.

⁶² Brázdil et al, 'Droughts in Historical Times', 87.

⁶³ J. Benders en D. de Boer, 'Putten uit bronnen, bronnen uit putten. De sociale geschiedenis van waterput en beerput', in E. Taverne e.a. ed., *Nederland stedenland. Continuïteit en vernieuwing* (Rotterdam 2012), 150-163: 155-156; B. Groenewoudt, 'De watervoorziening op de zandgronden. Ruimtelijke patronen, historische ontwikkelingen, achtergronden', *Tijdschrift voor Historische Geografie* 4.2 (2019) 74-88: 79-81.

brandgevaar zorgden.⁶⁴ Toen in 1637 een pottenbakker in Leiden zich wilde vestigen in een huis naast een slagerij, beklagden zijn toekomstige burens zich op een gelijkwaardige wijze over het voornemen om ovens te plaatsen vlak naast de schuur van de slager. Aangezien hier het hele jaar door dieren en stro lagen opgeslagen, vreesden de burens niet alleen voor rookoverlast, maar ook dat het ‘stoocken met tackenbossen ende pechout, ongelucken staan te verwachten, jae een groot gedeelte van de stadt souden cunnen geconsumeerd en verbrand werden’.⁶⁵

Behalve water voor de brandbestrijding bestond er natuurlijk ook een grote behoefte aan water voor menselijke consumptie. Zoals in het voorgaande deel is omschreven, kon een tekort aan drinkwater als gevolg van opgedroogde putten of rivieren in de meest extreme gevallen alleen opgelost worden door water te halen van plekken waar dit nog beschikbaar was. Het importeren van water was echter niet alleen logistiek gezien erg lastig, het was bovenal zeer kostbaar. Soms was er zelfs sprake van waterdiefstal uit privéputten die nog niet droog stonden, zoals in 1686 in de lokale kroniek van het Boheemse plaatsje Bouzov werd vermeld.⁶⁶ Waterschaarste had dus een grote impact op stedelijke samenlevingen, omdat het de normale gang van zaken en leven van mensen verstoorde. Een banaal, maar toch relevant voorbeeld hiervan is de lege waterbak in *Symen sonder soeticheydt*, waardoor men de was niet kon doen. Het besparen van water was echter een belangrijke, zij het wellicht impopulaire maatregel. Tijdens een grote droogte in juni 1753, ordonneerde het stadsbestuur van Zutphen bijvoorbeeld:

Ter occasie van de tegenwoordige laagte van het water (...) en daar door veroorzaakte verlamminge der meeste pompen en putten afgekondigd dat is goet gevonden, bij trommeslag te laten publiceren dat niemand, wie hij oock sij, enig water uit de gemene pompen en putte zal mogen halen, dan alleen zo veel hij tot noodzackelijk onderhande zijnen huishoudinge zal nodig hebben.⁶⁷

⁶⁴ G.H.A. Venner, ‘De putten van Roermond’, *Publications de la société historique et archéologique dans le Limbourg* 126. (1990) 51-110: 80, 99-110.

⁶⁵ K. Walle, *Buurtbouden. De geschiedenis van burengebruiken en buurtorganisaties in Leiden (14e-19e eeuw)* (Leiden 2005) 121.

⁶⁶ Brázdil et al, ‘Extreme drought’, 11-13; Brázdil et al, ‘Droughts in Historical Times’, 75.

⁶⁷ Erfgoed Centrum Zutphen, Oud-archief van de stad Zutphen (1206-1815). inv. nr. 37.

De boodschap voor de burgers van Zutphen was duidelijk: men moest het watergebruik beperken tot het absoluut noodzakelijke, om zo het schaarse water voor de meest vitale functies te bewaren. Naast het besparen van water was er echter ook een andere manier om goed voorbereid te zijn op droogte, zoals het aanleggen van waterreserves, of alternatieve waterbronnen. Het uitdiepen van bestaande putten, of het graven van nieuwe diepere putten is hier een bekend voorbeeld van, al had dit niet altijd succes en was het bovendien zeer arbeidsintensief. In Barcelona besloot de stedelijke overheid begin zeventiende eeuw zelfs om een kanaal aan te leggen van de rivier Llobregat, enkele kilometers verderop, richting de stad. Dit kanaal, zo opperde men, zou ervoor moeten zorgen dat in tijden van droogte minder waterschaarste zou optreden binnen de stad. Veel maatregelen bleven echter beperkt tot puur lokale initiatieven met betrekking tot het besparen van water en aanleggen van reserves. In andere gevallen speelde liefdadigheid aangaande het verstrekken van water weer een belangrijke rol.⁶⁸ Voor Amsterdam is bijvoorbeeld bekend dat de brouwerijen binnen de stad grote cisternen – ondergrondse opslagkelders voor water – bezaten, waarin ze ruime hoeveelheden water bewaarden voor eigen gebruik. Dit water was deels afkomstig uit de opvang van regenwater, maar ook van import via waterschuiten die kwaliteitswater uit de Vecht bij Utrecht naar Amsterdam brachten. In tijden van droogte en waterschaarste verkochten de brouwers een deel van hun aangelegde watervoorraad aan burgers die zonder water kwamen te zitten. Daarvoor moesten de Amsterdammers echter wel betalen, want hoewel de brouwers het verkopen van water als een ‘burgerlijke plicht’ zagen, bleven het private ondernemers die hun verlies in watervoorraad wilden compenseren.⁶⁹ Dat dit echter niet altijd goedkoop was blijkt uit het vervolg van de klaagzang in Bredero’s *Symen sonder soeticheydt*:

‘t water uyt de brouwers schuyt, Dat kost ien hiele hanght vol ghelts, elk emmertie, legh Seme daer, een duy, Maer eer dat men Moer, of ick het water so duur souwen koopen, So wille wy liever naeck, of een maent in onse vuyle hemden lopen.⁷⁰

⁶⁸ Brázdil et al, ‘Droughts in Historical Times’, 68, 89-90.

⁶⁹ F. van Roosbroeck, ‘The Water Supply of Early Modern Amsterdam. A Drop in the Bucket?’, *TSEG* 16. (2019) 71-91: 84-88.

⁷⁰ Bredero, *Kluchten*, 108-109.

Voor de hoofdpersonen in Bredero's klucht is het dus duidelijk: liever een maand niet wassen dan het dure water van de brouwers kopen. Gedurende de zeventiende en achttiende eeuw beklagde de bevolking van Amsterdam zich dan ook meermaals bij het stadsbestuur over de woekerprijzen die de brouwers in tijden van waterschaarste voor een emmertje water durfden te vragen. Het was echter niet dat de burgers van mening waren dat de brouwers geen recht hadden om geld te vragen voor hun water, want het idee dat water altijd vrij beschikbaar moest zijn bestond nog niet. Dat brouwers de prijzen van hun water in tijden van schaarste opdreven vond men in de achttiende eeuw uiterst ongepast.⁷¹

Of burgers zelf actief maatregelen namen om water te verzamelen voor tijden van droogte is nog onderwerp van onderzoek. In het vernieuwde stadsrecht van Zutphen uit 1742 werd bijvoorbeeld expliciet opgenomen dat wanneer iemand een regenbak wilde bouwen voor eigen gebruik, deze alleen mocht zijn aangesloten op een eigen regenpijp. Was dit het geval, dan mocht men het water uit de regenbak voor privédoeleinden gebruiken. Dit gebeurde 'dog alles op syn eygen kosten', wat erop wijst dat het bouwen van regenbak vooral een privé-initiatief was van burgers zelf, en dus niet door de stedelijke overheid werd gepromoot of gesubsidieerd.⁷² Het waren dan ook vooral rijke burgers die sinds de middeleeuwen begonnen met het aanleggen van particuliere putten, pompen en (regen)waterbakken.⁷³

Recente onderzoeken naar de mate waarin lokale instituties in verschillende kustgebieden door de eeuwen strategieën ontwikkelden om met stormvloed en om te gaan, hebben laten zien dat de mate van sociale weerbaarheid die zich na een ramp ontwikkelde sterk afhankelijk is van de lokale sociaal-politieke context. Allereerst kan er pas sprake zijn van een weerbare samenleving als de schade voor verschillende sociale groepen beperkt blijft, of zelfs kan worden afgewend. Wanneer alleen een kleine elite zich beter weet te beschermen tegen de schadelijke gevolgen van een door de natuur veroorzaakte ramp, is er dus geen sprake van een weerbare samenleving. Dat bepaalde samenlevingen, of groepen binnen een samenleving kwetsbaar blijven en dus minder veerkrachtig zijn dient dus

⁷¹ Van Roosbroeck, 'A drop in the Bucket', 87-88.

⁷² *Gereformeerde en geamplifieerde stad-reght van Zutphen* (Zutphen 1742) 98.

⁷³ Groenewoudt, 'De watervoorziening', 82-83.

duidelijk in ogenschouw te worden genomen.⁷⁴ Op deze wijze beschouwd kan een droogte dus in de ene samenleving rampzalige gevolgen teweeg brengen, terwijl deze elders wellicht grotendeels kunnen worden afgewend. Vooral op het gebied van waterschaarste zou bijvoorbeeld een groot verschil kunnen ontstaan tussen groepen of samenlevingen met goed georganiseerde strategieën om water op te slaan, te besparen, of om alternatieve waterbronnen te vinden, tegenover groepen of samenlevingen waar dit minder goed georganiseerd is of geheel ontbreekt.

De vergelijking tussen verschillende samenlevingen op het gebied van sociale veerkracht als het gaat om droogte en waterschaarste is niet alleen interessant met betrekking tot het verleden. Veel problemen die optraden bij extreme droogte in het verleden, zoals misoogsten, waterschaarste, problemen voor de scheepvaart en constante (bos)brandgevaar, maken nog steeds deel uit van het scala van problemen waar we vandaag de dag mee worden geconfronteerd. De meeste maatregelen die men tegenwoordig in Nederland bij een extreme droogte en waterschaarste kan verwachten, zoals het advies om zuinig om te gaan met water, of het zelfs algeheel verbieden van bepaalde activiteiten, verschillen ook maar weinig met de maatregelen die in de vroegmoderne periode werden toegepast.⁷⁵ Daarbij kan een reflectie op het verleden nog veel alarmerender zijn met betrekking tot de gevreesde toekomstige waterschaarste. Veel industrieën in het verleden waren immers grotendeels afhankelijk van waterkracht, en dus uiterst gevoelig voor droogte en waterschaarste. Op dezelfde manier zijn we vandaag de dag echter nog meer afhankelijk gemaakt van water voor allerlei vormen van industrie die men in het verleden niet had. Een goed voorbeeld hiervan is het opwekken van elektriciteit, dat essentieel is voor het functioneren van onze hedendaagse samenleving. In veel energiecentrales – zowel fossiele als nucleaire – wordt namelijk gebruik gemaakt van water voor het genereren van elektriciteit. Alle thermische energiecentrales in Duitsland bij elkaar gebruiken bijvoorbeeld jaarlijks 25 miljard kubieke meter aan water. Dit is maar liefst 64 procent van het beschikbare oppervlaktewater in Duitsland, een land met relatief veel waterbronnen. Het grootste gevaar voor onze moderne samenleving schuilt dus niet alleen in de beperkte beschikbaarheid van water voor menselijke

⁷⁴ B.J.P. van Bavel D. Curtis and T. Soens, 'Economic inequality and institutional adaptation in response to flood hazards: a Historical Analysis.' *Ecology and Society* 23.4 (2018).

⁷⁵ R.C. van Leerdam, *Ervaringen met drinkwaterrestricties in het buitenland en verkenning van de mogelijkheden voor Nederland* (Bilthoven 2019) 19-25.

consumptie, maar ook in een mogelijk tekort aan elektriciteit en de daaruit volgende economische en maatschappelijke schade. Door naar het verleden te kijken als een voorbeeld van ‘worst-case-scenario’s’ van droogte en waterschaarste zouden we de sociaal-maatschappelijke situatie van onze voorouders en hun weerbaarheid, of het gebrek daaraan, kunnen gebruiken om onszelf voor te bereiden op de mogelijke scenario’s van extreme droogte die in de toekomst nog kunnen plaatsvinden.⁷⁶

Het verleden kan op deze manier functioneren als een ‘laboratorium’, waarin het mogelijk is om de impact van grootschalige rampen en de ontwikkeling van sociale weerbaarheid over een langere periode en tussen verschillende gebieden te reconstrueren. Zo kunnen bijvoorbeeld vragen en hypothesen met betrekking tot sociale weerbaarheid in perioden van extreme droogte en waterschaarste getest worden op een heel scala aan casestudies in het verleden. Hieruit kunnen dan weer vragen naar voren komen die nuttig zijn voor hedendaagse debatten en vraagstukken over (natuur)rampen en crisissituaties.⁷⁷ Een vraag die bijvoorbeeld naar voren kan komen is: zorgden extreme perioden van droogte en daaruit volgende waterschaarste op lokaal, regionaal of nationaal niveau tot debatten over het gebruik en de verdeling van water? Dit zijn vragen die in het promotieonderzoek waar dit artikel uit voortkomt centraal staan, waarbij de omgang met droogte en waterschaarste voor de Nederlanden tussen 1550 en 1850 dieper wordt onderzocht voor verschillende steden in het oosten en westen van ons land.⁷⁸ Daarbij is het natuurlijk goed om ons af te vragen wat de kennis hiervan zou kunnen betekenen voor debatten over het gebruik en de schaarste van water in het heden? Onze hedendaagse samenlevingen zijn namelijk in grote mate afhankelijk een constante toestroom van water voor verschillende doeleinden, niet in de laatste plaats het dagelijks gebruik door huishoudens. We zijn sinds het begin van de twintigste eeuw gewend geraakt aan het feit dat er altijd water uit onze kranen stroomt, waardoor we ons eigenlijk nooit realiseren dat deze stroom water niet oneindig is, en we maar amper weten

⁷⁶ Pfister, ‘the “Black Swan”’, 185-193.

⁷⁷ Van Bavel en Curtis, ‘Better Understanding Disasters’, 156-162.

⁷⁸ Dit promotieonderzoek is onderdeel van het project ‘Coping with Drought. An Environmental History of Drinking Water and Climate Adaptation in the Netherlands, 1550-1850’, dat sinds januari 2020 wordt geleid door prof. dr. P.J.E.M. van Dam aan de Vrije Universiteit Amsterdam (NWO SSH 406.18HW.015.)

waar dit water vandaan komt, of wie ervoor verantwoordelijk zijn.⁷⁹ Misschien zijn we door deze grote afhankelijkheid, en de mate waarmee we dit als vanzelfsprekendheid ervaren, daarom vandaag de dag ook wel gevoeliger voor droogte en waterschaarste dan de samenlevingen in het verleden. Door de opwarming van de aarde en toenemende aantal droogteperiodes zullen we wellicht in de nabije toekomst vaak tegen dezelfde problemen aanlopen als onze laatmiddeleeuwse en vroegmoderne voorouders, wat natuurlijk de vraag oproept of we in al die eeuwen wel iets geleerd hebben van zowel de kwetsbaarheid als weerbaarheid van onze voorouders?

Conclusie

Aan het begin van dit artikel werd de vraag gesteld op welke manieren stedelijke samenlevingen in de vroegmoderne Nederlanden en Europa op droogte en de daaruit volgende waterschaarste reageerden. Allereerst werd het concept droogte als door de natuur veroorzaakte ramp belicht. Hierbij kwam naar voren dat het rampzalige karakter van droogte afhankelijk is van een complex samenspel tussen natuurlijke en sociaal-maatschappelijke factoren. Of een droogte en waterschaarste rampzalige gevolgen hebben is namelijk grotendeels afhankelijk van de manier waarop een samenleving omgaat, of voorbereid is tegen perioden van droogte. De sociaal-maatschappelijke impact van droogte en waterschaarste kan dan ook in het verleden bestudeerd worden, zowel door te kijken naar natuurlijke data en historische documenten voor het reconstrueren van weersomstandigheden en hun gevolgen. Klimaathistorici hebben zo voor Europa een breed scala van droogteperiodes weten te reconstrueren voor de late middeleeuwen en vroegmoderne periode. In dit artikel is in het bijzonder stilgestaan bij de extreme droogte in de vroege jaren 1470 en het jaar 1540. Deze twee extreme droogteperiodes waren rampzalig omdat grote misoogsten en hongersnoden,

⁷⁹ Zie hierover o.a.: K. Bakker, 'Privatizing Water, Producing Scarcity: The Yorkshire Drought of 1995', *Economic Geography* 76.1 (2000) 4-27; M. Kaika, 'The Political Ecology of Water Scarcity: the 1989-1991 Athenian Drought', in N. Heynen, M. Kaika en E. Swyngedouw ed. *In the Nature of Cities. Urban Political Ecology and the Politics of Urban Metabolism* (Milton Park 2006) 157-172; V. Taylor et al, 'Drought is Normal: the Socio-Technical Evolution of Drought and Water Demand in England and Wales, 1893-2006', *Journal of Historical Geography* 35. (2009) 568-591.

waterschaarste, ziekte en genadeloos om zich heen slaande branden veroorzaakten. Ondanks deze desastreuze uitkomsten, ontwikkelde men door de eeuwen heen verschillende manieren om ervoor te zorgen dat de rampzalige gevolgen van droogte en waterschaarste enigszins of geheel konden worden afgewend. Voorbeelden hiervan zijn het ontwikkelen van sociaal-culturele omgangsvormen, zoals gezamenlijke gebeden en andere religieuze riten, maar ook praktische strategieën, zoals het voorkomen van brandhaarden en het besparen, opslaan en beschikbaar maken van water voor noodgevallen. Het verleden leent zich hierbij tot een uitstekend 'laboratorium' om te reconstrueren hoe deze sociale weerbaarheid zich ontwikkelt ten overstaan van (natuur)rampen, en waarom deze in bepaalde samenlevingen beter tot zijn recht komt dan elders. Deze kennis biedt ons een goede manier om te reflecteren op onze hedendaagse afhankelijkheid van water voor allerlei doeleinden, terwijl door *global warming* in de toekomst waarschijnlijk meer droogte, en dus een groter gevaar voor waterschaarste zal ontstaan. Dit maakt historisch onderzoek naar de sociaal-maatschappelijke dimensie van droogte en waterschaarste nu relevanter dan ooit.

Goede buren? Noodhulp voor en door Nederlanders in het Caribisch gebied tijdens orkaanseizoenen in de late achttiende eeuw

Sander ten Caat

Van 10 tot 16 oktober 1780 trok orkaan San Calixto een spoor van vernieling door het Caribisch gebied. Hierbij werden de Britse fregatten *Laurel* en *Andromeda* getroffen. Slechts 31 bemanningsleden overleefden de ramp en strandden op de Franse kolonie Martinique. In een normale situatie was dit een probleem geweest, omdat Groot-Brittannië en Frankrijk oorlog tegen elkaar voerden. De Franse gouverneur François Claude Amour, marquis de Bouillé, weigerde echter om de gestrande zeelieden als vijanden te behandelen en liet ze terugbrengen naar de Britse kolonie Barbados. Volgens het Britse *The Annual Register* van 1781 schreef De Bouillé een brief aan de gouverneur van Barbados waarin hij zijn beweegredenen als volgt verklaarde:

He could not consider in the light of enemies, men who had so barely escaped in a contention with the force of the elements; but that they, having, in common with his own people, been partakers of the same danger, were, in like manner, entitled to every comfort and relief which could be given, in a season of such universal calamity and distress.¹

Door dit besluit werd De Bouillé een belangrijk voorbeeld van een door Sherry Johnson en Stuart Schwartz ontwaard achttiende-eeuws maatschappelijk proces in het Caribisch gebied. Onder invloed van de jaarlijks terugkerende orkanen zocht de Europese bevolking van de Franse, Britse en Spaanse koloniën in toenemende mate toenadering tot elkaar voor allerlei soorten (nood)hulp. Dit gebeurde zelfs in het geval van oorlogen tussen de verschillende mogendheden.² Tijdens deze zoektocht bezochten zij ook

Dit artikel is grotendeels gebaseerd op mijn bachelorscriptie: S. ten Caat, 'Overleven na de orkaan. Nederlanders in de Caribische rampengemeenschap, 1772-1780' (Bachelorscriptie Geschiedenis, Universiteit Leiden 2019).

¹ J. Dodsley, *The Annual Register, or a View of the History, Politics, and Literature, for the Year 1781* (Pall-Mall 1782) 34.

² S. Johnson, *Climate and Catastrophe in Cuba and the Atlantic World in the Age of Revolution* (Chapel Hill, NC 2011) 6-8, 102-103, 195-202; S. Johnson, 'El Niño, Environmental Crisis, and the Emergence of Alternative Markets in the Hispanic Caribbean, 1760s-70s', *The William and Mary Quarterly* 62:3 (2005) 365-410, aldaar 367; S.B. Schwartz,

koloniën van de West-Indische Compagnie (WIC) in het orkaangebied: Saba, Sint-Maarten en Sint-Eustatius. Tot op welke hoogte de Europese bewoners van deze drie eilanden zelf actief hulp zochten op eilanden van andere mogendheden lieten Johnson en Schwartz echter grotendeels buiten beschouwing.

Een specifiek eiland kon decennia gespaard blijven van orkaangeweld, maar in de gehele Cariben werden elk jaar wel één of meerdere eilanden getroffen.³ Voornamelijk de periode tussen 1750 en 1790 was in klimatologisch opzicht dynamisch. De gemiddelde wereldtemperatuur was relatief hoog. Dit ging gepaard met een instabiel klimaat waarin jaren van droogte en jaren van orkanen elkaar snel afwisselden.⁴ Beide verschijnselen kwamen hierdoor significant vaker voor dan gemiddeld.⁵

Volgens Schwartz ontstond er onder invloed van de vele orkanen in de tweede helft van de achttiende eeuw een gemeenschap in de Cariben die hij een *disaster community* noemt. De frequente stormen en droogte veroorzaakten grote verwoestingen, tekorten en spanningen op vele eilanden en hadden daarmee blijvende gevolgen voor de Caribische economie, politiek, cultuur en sociale structuren. Ondanks beleid dat (handels)relaties met eilanden van andere mogendheden verbood, namen de materiële en immateriële connecties tussen de Franse, Britse en Spaanse Cariben toe onder invloed van deze rampen. De ‘rampengemeenschap’ had in essentie drie hoofdkenmerken. Het zoeken naar materialen en voedsel na orkanen vormde de meest directe connectie tussen de Europese koloniale rijken in de Cariben.

Sea of Storms. A History of Hurricanes in the Greater Caribbean from Columbus to Katrina (Princeton, NJ 2015) 121-124; S.B. Schwartz, ‘Hurricanes and the Shaping of Circum-Caribbean Societies’, *The Florida Historical Quarterly* 83:4 (2005) 381-409, aldaar 399.

³ Schwartz, ‘Hurricanes and the Shaping of Circum-Caribbean Societies’, 388.

⁴ Johnson, *Climate and Catastrophe*, 1-4, 25-26, 195-199; Johnson, ‘El Niño’, 368; C.N. Caviedes, *El Niño in History. Storming Through the Ages* (Gainesville, FL 2001) 1-16; S.G. Philander, *El Niño, La Niña and the Southern Oscillation* (San Diego, CA 1990) Introduction (paginanummering ontbrak in de geraadpleegde online-versie); NOAA Climate.gov, ‘Impacts of El Niño and La Niña on the Hurricane Season’ (2014, online artikel) <https://www.climate.gov/news-features/blogs/enso/impacts-el-ni%C3%B1o-and-la-ni%C3%B1a-hurricane-season>, geraadpleegd op 14 augustus 2020.

⁵ C.N. Caviedes, ‘Five Hundred Years of Hurricanes in the Caribbean: Their Relationship with Global Climatic Variabilities’, *GeoJournal* 23:4 (1991) 301-310, aldaar 303-304; D.M. Ludlum, *Early American Hurricanes, 1492-1870* (Boston, MA 1963) 66-67.

Bewoners van de Spaanse eilanden probeerden bijvoorbeeld meel op Barbados of Sint-Eustatius te verkrijgen en handelaars uit Franse koloniën kochten hout en stenen op Cuba. Een tweede kenmerk was een uitgebreide uitwisseling van informatie over orkanen, ook in tijden van oorlog. Dit hing sterk samen met het derde kenmerk volgens Schwartz: het ontstaan van een band tussen de Caribische eilanden, waarbij bewoners van eilanden van verschillende koloniale rijken met elkaar meeleeften. Deze band kwam voort uit het idee dat de eilanden gezamenlijk onderworpen waren aan eenzelfde lot. Deze kenmerken kwamen naar voren in acties als die van De Bouillé, en de uitgebreide uitwisseling van kranten, brieven en geruchten tussen de Franse, Britse en Spaanse eilanden.⁶

De eilanden in het Caribisch gebied deelden belangrijke maatschappelijke en natuurlijke kenmerken, wat het ontstaan van de rampengemeenschap verder stimuleerde. De Europeanen stichtten plantage-economieën op veel van de Caribische eilanden. Dit was mogelijk doordat het klimaat, de landschappen en de vegetatie vergelijkbaar waren. Dit zorgde niet alleen voor een eenheid in economie en levensritme, maar bracht ook dezelfde terugkerende uitdagingen met zich mee, zoals orkanen.⁷

Sherry Johnson en Matthew Mulcahy spitsten hun onderzoeken toe op respectievelijk het Spaanse en Britse rijk in de Cariben, waarbij ook zij toenaderingsprocessen ontwaarden die gedreven waren door orkanen en droogte. In tegenstelling tot Schwartz ontdekte Mulcahy echter voornamelijk gemeenschapsvorming binnen het Britse koloniale rijk. De opkomende vaderlandsliefde kwam volgens hem duidelijker tot uiting binnen de Britse Caribische gemeenschap dan de toenemende connecties met andere mogendheden in het gebied.⁸ Daarmee plaatste hij het Britse rijk minder stevig in de Caribische rampengemeenschap dan Schwartz deed. In haar onderzoek naar de Spaanse koloniën sluit Johnson zich volledig aan bij het idee van Schwartz dat de orkanen voornamelijk de connecties met eilanden van andere mogendheden versterkten.⁹

Maar toont de geschiedenis van de Caribische koloniën van de Republiek in de achttiende eeuw dergelijke toenaderingsprocessen, of bleven

⁶ Schwartz, *Sea of Storms*, 121-124.

⁷ Schwartz, 'Hurricanes and the Shaping of Circum-Caribbean Societies', 385-386; Schwartz, *Sea of Storms*, 47-49; Mulcahy, *Hurricanes and Society*, 7-9.

⁸ M. Mulcahy, *Hurricanes and Society in the British Greater Caribbean, 1624-1783* (Baltimore, MD 2006) 7-9.

⁹ Johnson, *Climate and Catastrophe*, 6-7, 102-103; Johnson, 'El Niño', 367.

de eilanden juist op elkaar en op de WIC georiënteerd? Voor de koloniën Aruba, Bonaire en Curaçao speelden deze vragen geen rol. Deze eilanden lagen in het uiterste zuiden van het orkaangebied en leden daardoor slechts eens in de honderd jaar aanzienlijke schade door tropische stormen.¹⁰ Saba, Sint-Maarten en Sint-Eustatius lagen daarentegen middenin het orkaangebied. Sint-Eustatius ontwikkelde zich tot een belangrijke vrijhaven in de achttiende eeuw. Het is daarom waarschijnlijk dat dit eiland een rol van betekenis heeft gespeeld in het ontstaan van een rampengemeenschap.¹¹

Dit artikel analyseert de positie van Saba, Sint-Maarten en Sint-Eustatius in de Caribische rampengemeenschap in drie delen. Het eerste deel behandelt de rol van WIC in de noodhulp op haar eilanden. Leverden de Compagnie en haar commandeurs, als bezitters en overheid van de eilanden, genoeg hulpgoederen of geld om te voorzien in de behoeften van de eilanden na orkanen? Het tweede deel kijkt welke hulp de eilandbewoners op de eigen eilanden en via Nederlandse contacten konden vinden. Het derde deel onderzoekt tenslotte of de bewoners van de WIC-eilanden hulp zochten en leverden aan eilanden van andere mogendheden.

Orkaanseizoenen in de late achttiende eeuw

De jaren 1772 en 1780 lenen zich uitstekend voor dit onderzoek. In deze jaren werden Saba, Sint-Maarten en Sint-Eustatius namelijk getroffen door de orkanen San Ramón en San Calixto.¹² De tweede staat ook bekend als de Grote Orkaan. Deze orkanen brachten de eilanden aanzienlijke schade toe die niet zonder hulp van buitenaf te herstellen was.¹³

¹⁰ L. Dalhuisen e.a., *Geschiedenis van de Antillen: Aruba, Bonaire, Curaçao, Saba, Sint Eustatius, Sint Maarten* (Zutphen 1997) 23; Meteorologische Dienst Curaçao, *Hurricanes and Tropical Storms in the Dutch Caribbean* (Willemstad 2018) 17-18.

¹¹ W. Klooster, *Illicit Riches: Dutch Trade in the Caribbean, 1648-1795* (Leiden 1998) 91-97; J.F. Jameson, 'St. Eustatius in the American Revolution', *The American Historical Review* 8:4 (1903) 683-708, aldaar 683-689; H.B. van Aller, *Van kolonie tot koninkrijksdeel. De staatkundige geschiedenis van de Nederlandse Antillen en Aruba (van 1634 tot 1994)* (Groningen 1994) 47.

¹² Schwartz, *Sea of Storms*, 67, 96.

¹³ Ibidem; Nationaal Archief, Den Haag (hierna: NA), Tweede West-Indische Compagnie (WIC), toegang 1.05.02.01, inventarisnummer 629, Brief van Jan de Windt aan de Kamer Amsterdam, 20-9-1772, p. 337-340; NA, Verspreide West-Indische Stukken, 1.05.06, inv.nr. 1151, Request van George Hassell en verschillende

Volgens Johnson en Schwartz was een opmerkelijk aspect van de Caribische rampengemeenschap dat eilanden tegen Brits, Frans of Spaans koloniaal beleid ingingen door banden met eilanden van andere mogendheden aan te halen.¹⁴ De drie eilanden van de Compagnie hadden daarentegen vele handelscontacten met andere mogendheden opgebouwd in de tweede helft van de achttiende eeuw. De WIC stond Saba, Sint-Maarten en Sint-Eustatius namelijk toe om met iedere eilandbewoner of kolonie te handelen die daarin geïnteresseerd was. De natuurlijke kenmerken van de drie eilanden boden weinig andere mogelijkheden. Op Sint-Maarten werd zout gewonnen, maar verder waren de eilanden te klein, de bodem te onvruchtbaar en het klimaat veelal te droog voor het succesvol en grootschalig verbouwen van plantagegewassen.¹⁵

De handel nam een vlucht in de achttiende eeuw. De Nederlandse Republiek, en daarmee haar Caribisch bezit, was neutraal in de meeste oorlogen. Tijdens bijvoorbeeld de Zevenjarige Oorlog (1756-1763) en de *War of Jenkins' Ear* (1739-1748) hadden de Spanjaarden en Fransen behoefte aan neutrale schepen om goederen van en naar Europa te vervoeren. De Britten waren oppermachtig op zee en vormden daardoor een grote bedreiging voor Spaanse en Franse schepen. Daarom maakten de Spaanse en Franse rijken gretig gebruik van neutrale schepen afkomstig uit de Republiek. Deze voeren via Sint-Eustatius. Zodoende werd het eiland een belangrijke spil in het goederenvervoer binnen en vanuit het Caribisch gebied.¹⁶ Tijdens de Amerikaanse Onafhankelijkheidsoorlog (1775-1783) groeide de handel op

andere bewoners van het eiland Saba aan de Vergadering van Tienen om geldelijke steun tot verlichting van de schade hun toegebracht door de orkaan van 31 augustus 1772 en tot opbouw van hun verwoeste kerk.

¹⁴ Schwartz, *Sea of Storms*, 121-122; Schwartz, 'Hurricanes and the Shaping of Circum-Caribbean Societies', 397; Johnson, *Climate and Catastrophe*, 102-103, 196-197; Johnson, 'El Niño', 368, 371-372, 407.

¹⁵ P.C. Emmer, "Jesus Christ Was Good, but Trade Was Better". An Overview of the Transit Trade of the Dutch Antilles, 1634-1795', in: R.L. Paquette en S.L. Engerman, *The Lesser Antilles in the Age of European Expansion* (Gainesville, FL 1996, eBook-versie) 206-222, aldaar 211-214; H. Jordaan en V. Wilson, 'The Eighteenth-Century Danish, Dutch, and Swedish Free Ports in the Northeastern Caribbean. Continuity and Change', in: G. Oostindie en J.V. Roitman, *Dutch Atlantic Connections, 1680-1800. Linking Empires, Bridging Borders* (Leiden en Boston, MA 2014) 275-308, aldaar 276-281.

¹⁶ Emmer, "Jesus Christ Was Good", 214; Kloost, *Illicit Riches*, 101; Jordaan en Wilson, 'The Eighteenth-Century', 275, 281.

het eiland explosief. Tussen 1777 en 1780 verdrievoudigde het aantal schepen dat jaarlijks Sint-Eustatius aandeed. Goederen moesten zelfs in de buitenlucht worden opgeslagen omdat er onvoldoende ruimte was in de pakhuizen.¹⁷ De Britse minister Edmund Burke claimde daarom in 1781 voor de *House of Commons* dat Sint-Eustatius ‘an emporium for all the world’ was geworden. ‘It had risen, like another Tyre, upon the waves, to communicate to all countries and climates the conveniences and the necessaries of life.’¹⁸

Dat handelaars de weg naar Sint-Eustatius konden vinden betekent echter niet direct dat de eilanden van de WIC onderdeel uitmaakten van de Caribische rampengemeenschap. Daarvoor moesten de Europeanen in de Cariben ook na orkanen en andere rampen naar Saba, Sint-Maarten of Sint-Eustatius zijn uitgeweken om voedsel, materialen en andere goederen te verkrijgen. Bovendien kan pas echt gesteld worden dat de bewoners van de eilanden van de WIC onderdeel waren van deze gemeenschap als zij op hun beurt hulp zochten op eilanden van andere mogendheden.

Bronnen uit de Vierde Engels-Nederlandse Oorlog (1780-1784) maken onderzoek naar de positie van Saba, Sint-Maarten en Sint-Eustatius in de rampengemeenschap mogelijk. Op 3 februari 1781 veroverden de Britten Sint-Eustatius. Het belang van dit eiland in de levering van wapens en munitie aan de Amerikaanse rebellen in de Amerikaanse Onafhankelijkheidsoorlog was Groot-Brittannië lang een doorn in het oog geweest.¹⁹ Zij vernietigden een groot gedeelte van de archieven van de eilanden van de WIC. De Britten kaapten echter ook vele schepen uit de Republiek, waarbij zij talloze Nederlandstalige brieven in de Cariben in beslag genomen en gearchiveerd hebben.²⁰ Omdat de oorlog snel na de Grote Orkaan kwam, vermeldden de archieven van de WIC vrijwel niets over deze storm. Voor nadere informatie over de reacties van de Kamers en de Heren X op een orkaan is het daarom

¹⁷ Klooster, *Illicit Riches*, 95-97, 101; Jameson, ‘St. Eustatius’, 683-689; C. de Jong, *Reizge naar de Caribische Eilanden in de jaren 1780 en 1781 door Cornelius de Jong, toen ter tijd als luitenant dienende, aan boord van s’lands schip van oorlog Mars onder bevel van den schout bij nacht Willem Krul* (Haarlem 1807), 140.

¹⁸ P.J. Marshall en D. Bryant, *The Writings and Speeches of Edmund Burke. Volume IV. Party, Parliament, and the Dividing of the Whigs, 1780-1794* (Oxford en New York, NY 2015) 70.

¹⁹ Klooster, *Illicit Riches*, 96-97; Jameson, ‘St. Eustatius’, 697-699.

²⁰ De brieven liggen opgeslagen in The National Archives in Kew, Londen. Gedeelten van het archief zijn gedigitaliseerd tijdens verschillende onderzoeksprojecten. Voor dit artikel is voornamelijk gebruikgemaakt van het project Brieven als Buit: <http://brievenalsbuit.inl.nl>.

nodig om naar de orkaan van 1772 te kijken. Net als de Britten in 1781, vernietigde deze storm echter een groot deel van het archief van de eilanden. Voor een zo compleet mogelijk beeld van de orkanen op de eilanden van de WIC is daarom ook gekeken naar kranten uit de Republiek, reisverslagen, de archieven van de Middelburgse Commercie Compagnie (MCC) en scheepslogboeken.²¹

Noodhulp van de Compagnie

Jan de Windt, van 1754 tot 1775 commandeur van de Bovenwindse Eilanden van de WIC, schreef het volgende in de eerste brief die hij na de orkaan van 1772 aan de Kamer Amsterdam stuurde: ‘Het is God alleen bekend, op wat wijze en door wat middelen deeze Schaden en Elenden zal kunnen werden te boven gekomen.’²² De Windt zag niet direct mogelijkheden voor zichzelf of de Compagnie om de situatie op de eilanden te herstellen. Hoewel de Compagnie geen uitgebreide maatregelen trof, betekende zijn brief niet dat de commandeurs en de bewindhebbers van de WIC helemaal niets deden om Saba, Sint-Maarten, Sint-Eustatius en hun bewoners te helpen.

De Windt en latere commandeurs namen beperkte maatregelen als steun aan de eilandbewoners. Zo beloofde De Windt een collecte te organiseren voor de armen en noodlijdenden.²³ De bronnen vermeldden echter niet of hij en zijn vice-commandeurs zelf geld en voedsel schonken aan de ‘meenigte van Armen’ die bij hun huizen kwamen bedelen.²⁴ Volgens Matthew Mulcahy deden andere Caribische bestuurders dit wel af en toe. In hetzelfde jaar 1772 schonk de Deense gouverneur van Saint Croix bijvoorbeeld een uitzonderlijke grote hoeveelheid geld aan de armen.²⁵

In geestelijk opzicht probeerden de WIC-commandeurs de bewoners van hun drie eilanden te steunen. De Windt wilde zo snel mogelijk de kerken

²¹ Artikelen uit de *Middelburgsche Courant* zijn beschikbaar via de Krantenbank Zeeland: <https://krantenbankzeeland.nl>. Alle andere kranten zijn te raadplegen via <https://delpher.nl>.

²² NA, 1.05.01.02, inv.nr. 329, Brief van Jan de Windt aan de Kamer Amsterdam, 20-9-1772.

²³ NA, 1.05.01.02, inv.nr. 329, Brief van Jan de Windt, 26-10-1772, p. 4.

²⁴ NA, 1.05.01.02, inv.nr. 329, Brief van Jan de Windt, 20-9-1772.

²⁵ Mulcahy, *Hurricanes and Society*, 141-145.

op Sint-Eustatius en Saba laten herstellen.²⁶ Zoals in de Republiek gebruikelijk was voor allerlei gebeurtenissen van betekenis, werden er dankdagen voor het orkaanseizoen georganiseerd.²⁷ Normaal dankten de eilandbewoners God omdat Hij hen gespaard had van orkanen, maar in 1780 en 1792 werd God gedankt omdat Hij de mensen niet zo streng had gestraft als zij verdiend hadden.²⁸

Tekenend voor de mate van steun van de commandeurs waren de besluiten van vice-commandeur Willem Hendrik Rink nadat een orkaan Sint-Maarten in 1792 getroffen had. De aandacht van Rink ging als eerste uit naar het repareren van de kerk en van de Kleine en Grote Zoutpan, waaruit kostbaar zeezout werd gewonnen voor verkoop in de Republiek. De armste inwoners konden een vergoeding voor de geleden schade krijgen. Ieder ander diende echter binnen enkele weken zijn omgewaaide huis en vernielde bezittingen te hebben opgeruimd, want daarna zouden de bestuurders hier kosten voor gaan rekenen.²⁹

In 1772 verzocht De Windt de Heren X meerdere malen om zowel geld als voedsel naar de eilanden te sturen.³⁰ De Compagnie bekommerde zich echter meer om de handelsmogelijkheden op haar eilanden dan om de bewoners. De WIC zag de eilanden immers voornamelijk als handelsbases en

²⁶ NA, 1.05.01.02, inv.nr. 629, Brieven van 26-10-1772 en 22-11-1772, p. 3, 341.

²⁷ S.J. Fockema Andreae, 'De kerk op wereldlijk terrein onder de Republiek', *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* 39:2 (1952) 146-157, aldaar 155-156; B. Westland, 'Biddagen, dankdagen, jaarwisseling', in: P. Oskamp en N. Schuman, *De weg van de liturgie. Tradities, achtergronden, praktijken* (Zoetermeer 1998) 349-357, aldaar 349-352.

²⁸ NA, St. Eustatius, St. Maarten en Saba: Oude Archieven tot 1828, toegang 1.05.13.01, inv.nr. 295, publicatie van een niet gespecificeerde dag in november 1772, van 22-10-1793, van 2-11-1794; The National Archives, Kew, Londen (hierna: TNA), Records of the High Court of Admiralty and colonial Vice-Admiralty courts, toegang HCA, inventarisnummer 30/321, Brief van J.H. Reneman aan W. Reneman, 17-11-1780. Indien anders vermeldt zijn alle brieven van The National Archives in Londen gevonden en geraadpleegd via de website van het project Brieven als Buit: <http://brievenalsbuit.inl.nl>.

²⁹ NA, 1.05.13.01, inv.nr. 295, Publicaties van 21 en 23 augustus 1792; NA, 1.05.13.01, inv.nr. 297, Notificatie van 13-8-1792.

³⁰ NA, 1.05.01.02, inv.nr. 329, Brieven van 20 september, 26 oktober en 22 november 1772.

niet als vestigingskoloniën.³¹ De brieven van De Windt laten dit goed zien. Al uit diens eerste brief na de orkaan van 1772 komt naar voren dat hij verwachtte dat de bewindhebbers in de Republiek vooral geïnteresseerd waren in de schade die was toegebracht aan de handel en de gebouwen van de Compagnie. Uitgebreid beschreef hij de schade aan de plantages, de kerken, Fort Oranje, de buitenpost en de secretarie.³² Aan de schade op Sint-Maarten en Saba besteedde hij slechts de volgende zin:

Ook is het Eyland Saba op eene Verschrikkelicke Wijze aangetast, meest alle de Huyzen verdestrueert, dog St. Martin heeft zo veel schaaden niet geleeden, de meeste schaaden is geweest, in dat gedeelte door de fransen bewoont.³³

De Windt schreef aanzienlijk uitgebreider over de situatie op eilanden als Sint-Kitts, Martinique en Guadeloupe, waarmee de WIC veel handel dreef.³⁴ De Heren X waren aanvankelijk alleen bereid om geld te besteden aan de herbouw van de kerken en de compagniesgebouwen, maar niet aan verder herstel van de eilanden.³⁵ De bewoners van Saba stuurden toen zelf een verzoek om hulp naar de Compagnie en de inwoners van Amsterdam. Pas na aansporing van De Windt besloten de Heren X om duizend peso's naar het eiland te zenden.³⁶

Deze beperkte maatregelen van de Compagnie stonden in schril contrast met de acties van andere Europese mogendheden. Ondanks dat het tot de twintigste eeuw niet gebruikelijk was voor Europese overheden om noodhulp te verlenen, namen de Deense, Britse en Franse regeringen in 1772

³¹ V. Enthoven, 'Dutch Crossings: Migration between the Netherlands and the New World, 1600-1800', *Atlantic Studies* 2:2 (2005) 153-176, aldaar 154-159; Schwartz, *Sea of Storms*, 45, 67.

³² NA, 1.05.01.02, inv.nr. 329, Brief van Jan de Windt, 20-9-1772.

³³ Ibidem.

³⁴ Ibidem; NA, 1.05.01.02, inv.nr. 629, Brieven van Jan de Windt van 26-10-1772 en 20-9-1772, p. 3, 339; NA, Verspreide West-Indische Stukken, toegang 1.05.06, inv.nr. 1151, Request van George Hassell en verschillende andere bewoners van het eiland Saba aan de Vergadering van Tienen om geldelijke steun tot verlichting van de schade hun toegebracht door de orkaan van 31 augustus 1772 en tot opbouw van hun verwoeste kerk.

³⁵ NA, 1.05.01.02, inv.nr. 252, Brief van Jan de Windt van 19 april 1773, fl. 127-129.

³⁶ Peso's waren toen de meest gebruikte valuta in de Cariben. NA, 1.05.01.02, inv.nr. 16, fl. 610 verso – 611 recto.

en 1780 uitgebreide maatregelen voor hun eilanden.³⁷ Eind november 1772, toen het nieuws over de orkanen net de Europese kranten bereikt had, kondigde de Deense koning aan de tol op te heffen voor alle schepen die levensmiddelen naar de Deense Cariben brachten. Tegelijk loofde de hij een beloning uit voor het eerste schip dat vanuit Kopenhagen de koloniën zou bereiken. Spoedig daarna besloot de koning dat handelaars zestien Lübeckse stuivers zouden ontvangen per ton haver die zij naar Noorwegen zouden brengen om vanuit daar naar de Deense Cariben te verschepen.³⁸ De Britten lieten bouwmaterialen en andere hulpgoederen vanuit Europa en Noord-Amerika naar hun eilanden brengen.³⁹ Acht jaar later hielp de Britse overheid haar eilanden met 120.000 Britse pond. Niet eerder had de Britse regering een dergelijk groot bedrag aan noodhulp geschonken. Deze buitengewone gift was niet puur liefdadigheid, maar diende ook om de Cariben tevreden te houden, zodat de eilandbewoners zich niet zouden aansluiten bij de Amerikaanse Onafhankelijkheidsoorlog.⁴⁰ Daarnaast stuurden de Britten en Fransen konvooien met voedsel en andere goederen naar hun eilanden.⁴¹

Voor de eilanden van de WIC was het dus belangrijker om elders hulp te vinden dan voor de eilanden van het Britse, Franse of Deense rijk. In de eerste weken na een orkaan waren alle getroffen eilanden echter op zichzelf aangewezen. Het kostte immers tijd voordat het nieuws Europa bereikte en de volgeladen schepen vanuit daar in de Cariben arriveerden. Door de vrijheid die Saba, Sint-Maarten en Sint-Eustatius hadden om te handelen, had de WIC het gemakkelijker gemaakt voor haar eilanden om bij de andere Europese koloniën hulp te zoeken.

Hulp binnen de eigen kring

Levensmiddelen en materialen kopen op andere eilanden was niet altijd direct mogelijk. Tijdens orkaanseizoenen vond er doorgaans zeer weinig handel

³⁷ Schwartz, 'Hurricanes and the Shaping of Circum-Caribbean Societies', 400-401.

³⁸ 'Denemarken', *'s Hertogenbossche Courant* (1-12-1772); 'Deennemarken', *Middelburgsche Courant* (10-12-1772).

³⁹ 'Groot-Brittannie', *Amsterdamsche Courant* (26-11-1772); 'Groot-Brittannie', *Amsterdamsche Courant* (26-1-1773).

⁴⁰ Schwartz, 'Hurricanes and the Shaping of Circum-Caribbean Societies', 400-401; Mulcahy, *Hurricanes and Society*, 166.

⁴¹ 'Groot-Brittannien', *Middelburgsche Courant* (21-6-1781).

plaats. Na de orkaan van 1780 was volgens koopmanshuis Beaujon & Zoon enkele weken lang geen handel mogelijk. Niet alle zeevaart lag stil, aangezien Beaujon & Zoon in dezelfde brief schreven over de situatie op andere eilanden, welke informatie per schip overgekomen moet zijn.⁴² Of een bewoner van Saba, Sint-Maarten of Sint-Eustatius in die situatie snel geneigd was hulp te bieden aan een zwaarder getroffen bewoner van hetzelfde eiland is echter een ingewikkelde kwestie. Hoewel er volgens Schwartz een gemeenschap ontstond tussen de verschillende eilanden, stelt hij dat de gemeenschapszin op een eiland veel zwakker was. Op de Britse, Franse, Deense en Nederlandse eilanden stond de particuliere handelaar in alles centraal. Dit verhinderde het ontstaan van een gemeenschap op de eilanden en zorgde ervoor dat de rijken weinig verantwoordelijkheid voelden om naar de armeren uit de bevolking om te kijken.⁴³ Mulcahy stelt echter dat dit vanaf de tweede helft van de achttiende eeuw veranderde op de Britse eilanden. Rijke eilandbewoners schonken daar steeds vaker uit liefdadigheid geld en goederen aan de armen.⁴⁴

Noemenswaardig bewijs voor eenzelfde verandering op de eilanden van de WIC kwam uit dit onderzoek niet naar boven. De bevolkingssamenstelling van Sint-Eustatius lijkt zich niet te hebben geleend voor het ontstaan van een hechte eilandgemeenschap binnen het Europese deel van de bevolking. De plaatselijke elite was afkomstig uit de Nederlandse Republiek, maar de meeste bewoners hadden een Engelse achtergrond. Daarnaast woonden er mensen van Franse, Italiaanse, Spaanse, Duitse, Noord-Amerikaanse, Schotse en Ierse afkomst. Veruit de meesten van hen waren ongetrouwde mannen die tijdelijk op het eiland verbleven. Slechts weinig families vestigden zich meerdere generaties op Sint-Eustatius.⁴⁵ Eén van de bewoners van Sint-Eustatius, J.H. Reneman, vermeldde in zijn brief aan familie in de Republiek dat hij en zijn vrouw na de orkaan van 1780 vier nachten bij bekenden hadden overnacht, omdat zij ‘dan nog geselschap

⁴² NA, 1.05.13.01, inv.nr. 550, Memoriaal, journaal en grootboek; alsmede register van uitgaande brieven van het koopmanshuis Beaujon en Zoon op St. Eustatius, Brief aan de heer Pieter Matthijs, fl. 48, 51.

⁴³ Schwartz, *Sea of Storms*, 49.

⁴⁴ Mulcahy, *Hurricanes and Society*, 141-142, 146-151.

⁴⁵ Klooster, *Illicit Riches*, 89; Enthoven, ‘“That Abominable Nest of Pirates”’, 249-251; Schwartz, *Sea of Storms*, 45-46; Jordaan en Wilson, ‘The Eighteenth-Century’, 278, 284-285; J. de Hullu, ‘St. Eustatius, St. Martin en Saba op het laatst van de 18de eeuw’, *De West-Indische Gids* 1:1 (1919) 385-393, aldaar 392-393.

hadde.⁴⁶ Dit was echter de enige brief waarin onderlinge steun van eilandbewoners beschreven stond.

Als vrijwel iedereen op een eiland zwaar getroffen werd door een orkaan was onderlinge hulp niet goed mogelijk. Na de orkaan van 1772 waren ongeveer 140 van de 180 huizen op Saba geheel vernietigd. De Windt schreef over de bewoners van Saba dat ‘de Schild pad, En visvangst, Strecken tot onderhoud van Hunne Familien’.⁴⁷ Na de orkaan was zelfs dat niet meer mogelijk. Dit werd vermoedelijk veroorzaakt doordat de riffen voor het eiland waren aangetast door de orkaan.⁴⁸ Enkele families moesten daarom noodgedwongen het eiland verlaten. Tegelijkertijd schreven 124 bewoners van Saba een gezamenlijke brief namens de vice-commandeur, de raad, de kerk en de burgers van het eiland, die zij richtten aan de WIC en de handelaars en andere Christelijke burgers van Amsterdam. Hierin vroegen zij om giften, want de slachtoffers op Saba waren ‘unable to help themselves, and others by reason of the universal nature of the calamity, being unable to render them any Effectual relief.’⁴⁹ Toen het eiland acht jaar later weer getroffen werd, verenigden de inwoners zich niet opnieuw. In plaats daarvan plunderden zij vooral om te kunnen overleven.⁵⁰ Geheel ongekend was dat niet. Ook toen Sint-Maarten in 1792 een orkaan te verduren kreeg, werd daar geplunderd.⁵¹

Na de orkaan van 1780 konden de bewoners van Sint-Eustatius op hun eigen eiland enige levensmiddelen en goederen verkrijgen. Deze werden verkocht en geveild uit schepen en pakhuizen die stormschade hadden opgelopen. Direct na de orkaan vonden er zes veilingen plaats van goederen afkomstig van schepen die op Sint-Eustatius waren vergaan.⁵² Enkele handelaars uit de Republiek vermeldden in hun brieven dat ook zij hun goederen via openbare verkoop van de hand gedaan hadden nadat hun pakhuizen beschadigd waren.⁵³

⁴⁶ TNA, HCA, inv.nr. 30/321, Brief van J.H. Reneman aan W. Reneman, 17-11-1780.

⁴⁷ NA, 1.05.01.02, inv.nr. 629, Brief van Jan de Windt, 26-10-1772, p. 3.

⁴⁸ S. Heron, J. Morgan, M. Eakin en W. Skirving, ‘Hurricanes and their Effects on Coral Reefs’, in: C. Wilkinson en D. Souter, *Status of Caribbean coral reefs after bleaching and hurricanes in 2005* (Townsville 2008) 31-36, aldaar 35-36.

⁴⁹ NA, 1.05.06, inv.nr. 1151, p. 1.

⁵⁰ De Hullu, ‘St. Eustatius, St. Martin en Saba’, 393.

⁵¹ NA, 1.05.13.01, inv.nr. 295, Waarschuwing van 3 september 1792, fl. 129.

⁵² NA, 1.05.13.01, inv.nr. 297, fl. 11-12 verso.

⁵³ TNA, HCA, inv.nr. 30/321, Brief aan David Jacobs Courlander van Juda Jacobs Courlander, 19-11-1780; TNA, HCA, inv.nr. 30/322, Brief aan Willem Blenman van

Velen van de inwoners van de drie eilanden van de WIC waren kooplieden aangesloten bij een koopmanshuis. Zij konden vaak hulp ontvangen van hun handelspartners en hun koopmanshuis in Nederland. L.J. Benners & Zoon, die handelden vanaf Sint-Eustatius, hadden aanzienlijke verliezen geleden door de orkaan van 1772 en hadden onkosten gemaakt bij het herstellen van de stormschade. Deze bedragen werden door de MCC voor hen geclaimd bij de verzekering.⁵⁴ In 1780 zag Hendrik van Rijn in dat er voordeel te halen viel uit de orkaanschade. Net als enkele andere handelaars vroeg hij zijn contacten in Amsterdam om zoveel mogelijk goederen naar Sint-Maarten te sturen omdat er door de orkaan veel vraag was naar allerlei producten.⁵⁵

Hulp aan en van andere Europeanen

Het koopmanshuis en de handelscontacten waren zelfs nuttig buiten de eigen koloniale grenzen. Jan Roelofszoon de Groot schreef dat hij alles verloren had in de orkaan van 1780. Hij had zich recent bij een koopmanshuis aangesloten en was met een schip hiervan in de Grote Orkaan gevaren. Dit had vreselijke gevolgen gehad. Jan Roelofszoon de Groot kon echter direct gebruikmaken van de contacten van het koopmanshuis op het Deense Saint Croix. Daar waren twee handelaars bereid hem te helpen goederen te bergen en te verkopen en de zaak te verdedigen bij de verzekeraars.⁵⁶ Henricus Bretthoff, handelspartner van Beaujon & Zoon, zette na een orkaan in 1780

Isaac Senior Henriquez, 10-11-1780; TNA, HCA, inv.nr. 30/322, Brief aan Adriaan Floris Raap van A. van Heijningen, 14-11-1780.

⁵⁴ Zeeuws Archief, Middelburg (hierna: ZA), Archief van de Middelburgsche Commercie Compagnie (1720-1889), toegang 20, inv.nr. 57.5, Brief van L.J. Benners & Zoon, 5-2-1773, fl. 48. Meer informatie over verzekeringen van handelswaar en andere goederen voor orkanen in die tijd is te vinden in F.C. Spooner, *Risks at Sea. Amsterdam Insurance and Maritime Europe, 1766-1780* (New York 1983). Zie specifiek pagina's 6-8, 13, 237-238.

⁵⁵ TNA, HCA, inv.nr. 30/321, Brief aan Theodorus van Rijn van Hendrik van Rijn, 11-11-1780, en brief aan David Jacobs Courlander van Juda Jacobs Courlander, 19-11-1780; TNA, HCA, inv.nr. 30/322, Brief aan Adriaan Floris Raap van A. van Heijningen, 14-11-1780.

⁵⁶ TNA, HCA, inv.nr. 30/322, Brief aan J.A. Goebel van Jan Roelofszoon de Groot van 20 oktober 1780, en brief aan Frans van der Schoor van Jan Roelofszoon de Groot, 20-10-1780.

eveneens koers naar Saint Croix. Daar kon hij zijn schip laten repareren met een lening van Beaujon.⁵⁷

Kapitein Cornelis Loeff van de MCC ervaarde in 1772 dat het gemakkelijk was om hulp te vinden bij verschillende eilanden, Europeanen en handelscompagnieën. Als kapitein van het slavenschip Prins Willem de Vijfde moest hij lijdzaam toezien hoe zijn schip ernstig door de orkaan werd toegetakeld. Ook hij kwam voor Saint Croix te liggen. Daar liet hij het schip zo goed mogelijk herstellen, waarbij mannen uit Engeland, de Republiek en Scandinavië werden ingeschakeld. Uiteindelijk moest het schip echter als verloren worden beschouwd. De MCC probeerde daarna de reparaties en het verlies van het schip bij Amsterdamse verzekeraars te claimen. Die eisten zoveel bewijs als mogelijk was over de orkaan en de reparaties aan het schip. Het personeel aan boord van het schip werd daarom meerdere keren onder ede bevraagd door WIC-commandeur Jan de Windt, WIC-secretaris Johannes de Graaf, Anthony Beaujon van Beaujon & Zoon en Otto Christian Müller als secretaris van de Deens-Noorse koning te Saint Croix. Hiervan stelden zij allen verslagen op die zij naar de Nederlandse Republiek zonden. Op basis van deze stukken besloot de verzekeraar ruim een jaar na dato een deel van de schade aan de MCC uit te keren.⁵⁸

Ook zonder connecties van een koopmanshuis voeren schippers uit de Republiek naar eilanden van andere mogendheden voor hulp. In normale omstandigheden gingen bewoners van Sint-Eustatius vaak naar Martinique en Saint Kitts om daar drinkwater te kopen. Op Sint-Eustatius was dit schaars en van matige kwaliteit.⁵⁹ In verschillende brieven en verslagen van de orkaan van 1780, waaronder die van het Nederlandse oorlogsschip *Marys*, stond daarom beschreven dat schepen na de storm langs Martinique voeren om water in te slaan.⁶⁰ Sommige handelslieden uit de Republiek vluchtten echter

⁵⁷ TNA, HCA, inv.nr. 30/321, Brief aan Marretje Hendriks van Henricus J. Brethoff, 19-11-1780; NA, 1.05.13.01, inv.nr. 550, Brief aan Dirk de Boer, 7-10-1780, en de brief aan de heren E. & A. Scheer, 7-10-1780, p. 14, 44-45.

⁵⁸ ZA, MCC, inv.nr. 960.6, fl. 115-117 recto, 119 verso, 134-135 recto, 210, 216-217, 220 recto, 227-232.

⁵⁹ De Jong, *Reizje naar de Caribische Eilanden*, 143-144.

⁶⁰ Ibidem, 131; TNA, HCA, inv.nr. 30/321, Brief aan Elisabeth Bennaars van Lambertus de Koning, 12-11-1780; TNA, HCA, inv.nr. 30/337, Brief aan Casper Woorthof van Jan Antiekus, 30-11-1780, en brief aan een onbekende van Albert Albertsen, 9-11-1780; TNA, HCA, inv.nr. 30/325, Brief aan Pieterella de Roos van Steven de Vries, 9-11-1780; NA, Archief van de admiraliteitscolleges, toegang 1.01.46, inv.nr. 1171, journaals van schout-bij-nacht W. Crul van 27 mei 1779 tot 26 januari

naar Curaçao, dat ook in bezit van de WIC was. Twee van hen, Pieter Mille en Jan Edzes, claimden dat er tientallen Nederlandse schepen naar het eiland waren gevlucht.⁶¹ Vijf handelaars schreven zelf dat zij naar Curaçao gegaan waren.⁶² Dit eiland lag echter ver van Sint-Eustatius. Dertien andere brieven beschreven daarom dat schippers ervoor gekozen hadden om naar eilanden van andere mogendheden te varen die dichterbij in de buurt lagen, zoals Martinique, Saint Croix, Sint-Thomas, Puerto Rico en Grenada. Voor de meeste kooplieden zullen deze eilanden niet onbekend geweest zijn, aangezien daarmee geregeld handel werd gedreven vanaf Saba, Sint-Maarten en Sint-Eustatius.⁶³

De bewoners van Saba, Sint-Maarten en Sint-Eustatius voeren niet alleen naar andere eilanden, maar allerlei Europeanen kwamen ook naar deze drie eilanden toe om hulp te vragen. De haven van Sint-Eustatius was zelfs bij goed weer voor de meeste schepen lastig te bereiken.⁶⁴ Desondanks stelde Reemt Jacobs, bewoner van het eiland, dat mensen uit tal van plaatsen hun toevlucht op Sint-Eustatius zochten tijdens de orkaan van 1780.⁶⁵ De vrijhaven Sint-Eustatius stond in die tijd namelijk bekend als plek waar iedereen uit de Cariben de goederen kon verkrijgen die hij nodig had.⁶⁶ Miguel de Muecas, gouverneur van Spaans Cuba en Puerto Rico, zond daarom in noodgevallen geregeld schepen naar onder andere Sint-Eustatius om daar

1781 en van luitenant A.J. van Halm van 13 maart 1778 tot 4 februari 1781, scans 381-392 en 1143-1153.

⁶¹ TNA, HCA, inv.nr. 30/321, Brief aan Storijs & Hunt van Pieter Mille, 19-11-1780; TNA, HCA, inv.nr. 30/351, Brief aan een onbekende van Jan Edzes, 20-11-1780.

⁶² TNA, HCA, inv.nr. 30/323, Brief aan Christiaan Pieters van M. Reuvenhagen, 16-12-1780, en brief aan Christiaan Pieters van Matthijs Hansen, 16-12-1780; TNA, HCA, inv.nr. 30/325, Brief aan Casper de Jonge van Evert Carel de Jonge, 5-1-1781; TNA, HCA, inv.nr. 30/351, Brief aan een onbekende van Jan Edzes, 20-11-1780; TNA, HCA, inv.nr. 30/352, Brief aan Maria Elisabeth Bekker (Mietje) van H.W. Gerrits, 30-12-1780.

⁶³ NA, 1.05.13.01, inv.nr. 550, p. 14, 47; TNA, HCA, inv.nr. 30/321; TNA, HCA, inv.nr. 30/322; TNA, HCA, inv.nr. 30/323; TNA, HCA, inv.nr. 30/325; TNA, HCA, inv.nr. 30/337; TNA, HCA, inv.nr. 30/356. Zie ook Ludlum, *Early American Hurricanes*, 71.

⁶⁴ Klooster, *Illicit Riches*, 91.

⁶⁵ TNA, HCA, inv.nr. 30/321, Brief aan Hendrik Garrels van Reemt Jacobs, 20-11-1780.

⁶⁶ Johnson, *Climate and Catastrophe*, 102; Jameson, 'St. Eustatius', 683-684; Schwartz, *Sea of Storms*, 45-46.

voedsel en goederen in te slaan. Dit deed hij zowel tijdens een hongersnood in 1769 als tijdens de maanden van wederopbouw na de orkaan van 1772.⁶⁷

Andere Europeanen leverden ook hulp aan de eilanden van de WIC. Het diverse karakter van de bevolking van de drie eilanden leverde veel contacten op die nuttig waren na orkanen. Dit gold voornamelijk voor de inwoners afkomstig van de Britse Caribische eilanden en uit Groot-Brittannië.⁶⁸ Voor de orkaan van 1780 werden er veel verschillende zaken verkocht en geveild op Sint-Maarten. Het ging bijvoorbeeld om tot slaaf gemaakte mensen en goederen als huizen, erfenissen en meubels. Een maand na de orkaan, toen de goederen uit de gestrande schepen en beschadigde pakhuizen reeds geveild waren, was dit echter volledig veranderd.⁶⁹ In de periode van 15 november 1780 tot de Britse overname van de eilanden op 3 februari 1781 werden er op dertien van de veertien aangekondigde veilingen alleen maar voedingsmiddelen verkocht. Deze werden voornamelijk aangevoerd door kooplieden uit Groot-Brittannië en hun contacten. Tien van deze dertien veilingen werden met zekerheid georganiseerd door handelaars met een Britse achtergrond. Van twee mannen was de afkomst niet duidelijk. Op de overgebleven veiling verkocht de vice-commandeur van Sint-Maarten levensmiddelen.⁷⁰ De korte tijd tussen de orkaan en de eerste leveringen wijst erop dat de ze niet vanuit Europa kwamen, maar waarschijnlijk uit Britse koloniën in Amerika. Op de laatste veilingen kunnen wel Europese goederen verkocht zijn, aangezien handelaars uit Groot-Brittannië acht jaar eerder ook zeer snel goederen naar de Cariben hadden gebracht.⁷¹ Volgens Mulcahy was een dergelijk snelle reactie van deze handelaars al sinds de jaren veertig van de achttiende eeuw gebruikelijk.⁷²

Naast het ontvangen en leveren van voedsel en goederen, kende de rampengemeenschap ook een immateriële kant. De bewoners van de eilanden

⁶⁷ Johnson, *Climate and Catastrophe*, 100-102, 114; Johnson, 'El Niño, Environmental Crisis', 372; Jameson, 'St. Eustatius', 683-684; Schwartz, *Sea of Storms*, 45-46.

⁶⁸ Jordaan en Wilson, 'The Eighteenth-Century', 278, 284-285.

⁶⁹ NA, 1.05.13.01, inv.nr. 297, fl. 11-12 verso; TNA, HCA, inv.nr. 30/321, Brief aan David Jacobs Courlander van Juda Jacobs Courlander, 19-11-1780; TNA, HCA, inv.nr. 30/322, Brief aan Willem Blenman van Isaac Senior Henriquez, 10-11-1780, en brief aan Adriaan Floris Raap van A. van Heijningen, 14-11-1780.

⁷⁰ NA, 1.05.13.01, inv.nr. 297, fl. 13-16. De mannen van wie de herkomst niet met zekerheid vastgesteld konden worden waren David Summerh[...] en Simon [...]man.

⁷¹ 'America', *Amsterdamse Courant* (14-11-1772); 'Byzonderheden', *Leeuwarder Courant* (9-12-1772).

⁷² Mulcahy, *Hurricanes and Society*, 3-4, 146-151.

van de WIC bleven op de hoogte van de situatie op andere eilanden en leefden mee met de slachtoffers daar. In hun verzoek om hulp schreven de bewoners van Saba in 1772 bijvoorbeeld over het leed dat hun ‘fellow sufferers’ op de omliggende eilanden ervoeren.⁷³ Natuurlijk verspreidden schippers dergelijk nieuws, maar kranten van koloniën werden vaak ook op andere eilanden gelezen.⁷⁴ Zo schreef Marten Hansen vanaf Sint-Eustatius dat zij in de krant van Martinique had gelezen over de orkaanschade op Barbados.⁷⁵ In dergelijke brieven van eilandbewoners werd de situatie op andere eilanden vaak tot in detail beschreven, waarbij er benadrukt werd hoe vreselijk het lijden daar moest zijn geweest.⁷⁶ Eén briefschrijver stelde zelfs zo zeer geraakt te zijn door het droevige nieuws dat hij al zijn provisies verkocht had aan mensen van andere eilanden.⁷⁷ De materiële en immateriële kenmerken van de rampengemeenschap stonden zodoende niet los van elkaar.

Conclusie

Tijdens de orkaanseizoenen van de late achttiende eeuw maakten Saba, Sint-Maarten en Sint-Eustatius duidelijk deel uit van de Caribische rampengemeenschap. De bewoners van deze eilanden leverden aan en ontvingen hulp van andere koloniën. De eilanden van de WIC waren zelfs sterker afhankelijk van de Caribische rampengemeenschap dan die van andere Europese rijken. Hoewel Frankrijk, Engeland en Denemarken uitgebreide maatregelen namen voor de ondersteuning van hun koloniën, gaf de Compagnie prioriteit aan het voortbestaan van de handel. De (vice-)commandeurs van Saba, Sint-Maarten en Sint-Eustatius waren meer begaan met hun onderdanen dan de Compagnie in de Nederlanden. Net als de Britse en Deense bestuurders zorgden zij ervoor dat de armste leden van de gemeenschap enige materiële en geestelijke steun konden ontvangen.

⁷³ NA, 1.05.06, inv.nr. 1151.

⁷⁴ Schwartz, *Sea of Storms*, 121.

⁷⁵ TNA, HCA, inv.nr. 30/321, Brief aan Roelof Hamen van Marten Hansen, 18-11-1780.

⁷⁶ TNA, HCA, inv.nr. 30/321; TNA, HCA, inv.nr. 30/322; TNA, HCA, inv.nr. 30/337; TNA, HCA, inv.nr. 30/357.

⁷⁷ TNA, HCA, inv.nr. 30/322, Brief aan Adriaan Floris Raap van A. van Heijningen, 14-11-1780.

Ondanks de smeebedes van de bewoners van de drie eilanden aan de Compagnie en de commandeurs, betekenden de beperkte maatregelen dat zij voornamelijk op zichzelf aangewezen waren. Van een sterke gemeenschapszin of veel onderlinge hulp leek op Saba, Sint-Maarten en Sint-Eustatius echter geen sprake te zijn. Als een bewoner aangesloten was bij een koopmanshuis of handelsmaatschappij bood dat wel veel voordelen. Via die connecties konden handelaars verregaande steun vinden in het Caribisch gebied en in Europa.

Dat de WIC de handel vanaf haar eilanden voor iedereen toegankelijk had gemaakt, bleek tijdens oorlogen en na natuurrampen van groot nut voor zowel de bewoners van deze eilanden als voor andere Europeanen in de Cariben. De Nederlandse eilanden trokken bovendien mensen uit allerlei landen en koloniën aan. De eilandbevolking kende zodoende een sterk gemengd karakter. Hierdoor was deze bevolking precies op de hoogte van de gebeurtenissen op andere eilanden en werd er door de bewoners meegeleefd met hun getroffen Caribische burens. Na orkanen kon direct gerekend worden op de toevoer van goederen uit andere (ei)landen. Dit alles zorgde ervoor dat er sterke banden ontstonden tussen de koloniën van de WIC en Deense, Franse, Britse en Spaanse eilanden. Hiervan maakten de bewoners van de drie eilanden gebruik door na orkanen door het hele Caribisch gebied een veilig heenkomen te vinden.

Historici Schwartz, Johnson en Mulcahy hebben aangetoond dat er een rampengemeenschap bestond tussen de Franse, Britse en Spaanse koloniën in de Cariben. Zij hebben echter weinig aandacht besteed aan de rol van de eilanden van de WIC. Dit onderzoek laat zien dat deze koloniën volledig deel uitmaakten van de Caribische rampengemeenschap. In vergelijking met andere mogendheden bezat de WIC slechts kleine koloniën in de Bovenwindse Eilanden. Door het gebrek aan hulp vanuit de Compagnie dienden de bewoners van deze drie eilanden na orkanen veelvuldig gebruik te maken van de diensten die op andere eilanden aangeboden werden. Bovendien wisten de bewoners van die Deense, Franse, Britse en Spaanse eilanden dat zij in de vrijhavens van de WIC terecht konden voor hulp. Tegelijkertijd waren de bewoners van Saba, Sint-Maarten en Sint-Eustatius ook op de hoogte van het lijden van hun Caribische burens en leefden ze met hen mee. De drie eilanden pasten daarmee precies binnen de kenmerken van de rampengemeenschap zoals Schwartz die heeft omschreven: het delen van informatie; het zoeken naar provisies en materialen bij andere mogendheden;

en het uiten van medeleven met getroffenen op andere eilanden. Zo brachten orkanen de Caribische eilanden een stuk dichterbij elkaar.

Lotte Jensen is hoogleraar Nederlandse literatuur- en cultuurgeschiedenis aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Ze schreef onder *meer* *Verzet tegen Napoleon* (2013), *Vieren van vrede. Het ontstaan van de Nederlandse identiteit 1648-1815* (2016), *The Roots of Nationalism. National Identity Formation in Early Modern Europe, 1600-1815* en *Wij tegen het water* (2018). In 2019 publiceerde ze samen met Rick Honings de literatuurgeschiedenis *Romantici en revolutionairen. Literatuur en schrijverschap in de 18de en 19de eeuw in Nederland*. Momenteel leidt ze een onderzoeksproject (NWO-Vici) over de verwerking van rampen in Nederland door de eeuwen heen (www.dealingwithdisasters.nl). Ze schrijft wetenschapscolumns voor *de Volkskrant*.

Marieke van Egeraat (1992) studeerde cum laude af binnen de Research Master Historical Studies aan de Radboud Universiteit met een scriptie over nieuwsvoorziening in de Republiek. Momenteel is zij promovendus in het project *Dealing with Disasters* dat geleid wordt door Lotte Jensen aan de Radboud Universiteit. Marieke doet binnen dit project onderzoek naar de culturele verwerking van natuurrampen in de zestiende-eeuwse Lage Landen. Zij concentreert zich met name op het gebruik van goddelijke voorzienigheid als verklaring in gedrukte pamfletten en handgeschreven kronieken.

Dániel Moerman is promovendus binnen het project: *'Coping with Drought: An Environmental History of Drinking Water and Climate Adaptation in the Netherlands, 1550-1850'*, aan de Vrije Universiteit Amsterdam. Binnen dit project onderzoekt hij verschillende stedelijke samenlevingen in Oost-Nederland ten tijde van droogte en waterschaarste. Zijn voornaamste onderzoeksinteressen bevinden zich binnen het veld van de sociaal-culturele geschiedenis, en dan met name van de vroegmoderne periode (1500-1800). Daarbij heeft hij een bijzondere interesse voor de historische omgang met crisissituaties, milieugeschiedenis en de geschiedenis van wetenschap en samenleving. Email: d.j.moerman@vu.nl

Sander ten Caat (1997) studeerde Vaderlandse Geschiedenis aan de Universiteit Leiden, gevolgd door een master in Koloniale en Wereldgeschiedenis. Hierin specialiseerde hij zich in de milieugeschiedenis van de vroegmoderne Nederlandse koloniën in Amerika. Recentelijk heeft hij zijn masterscriptie afgerond, met de titel *From Swamp to Sugar: Dutch adaptations to the natural environment in Essequibo and Demerara at the end of the*

eighteenth century'. Inmiddels onderzoekt hij niet langer alleen de geschiedenis, maar richt hij zich in de masteropleiding Governance of Sustainability op de aanpak van milieuproblematiek in het heden en de toekomst.

Mededelingen

Juni 2021

Het juninummer van *Leidschrift* zal in het teken staan van de zwarte geschiedenis van de Verenigde Staten. Hoewel dit altijd een relevant onderwerp is geweest, is het zeer actueel na de gebeurtenissen in 2020 die de hele wereld bezighielden. Aan de hand van cruciale, historische momenten voor Afro-Amerikanen zoals slavernij, de Amerikaanse Burgeroorlog, de Red Summer en de Civil Rights Movement wordt er een volledig beeld van deze geschiedenis geschetst die tot heden onderbelicht is geweest.

November 2021

De novembereditie van 2021 heeft als thema postcommunisme. Dit jaar is het alweer dertig jaar geleden dat er een definitief einde kwam aan de Sovjet-Unie en daarmee ook aan het communistische project. Met de idealen van Karl Marx in puin en de 'Rode paraplu' van de Sovjet-Unie dichtgeklapt, zijn de brokstukken nog altijd niet opgeruimd. Als tijdschrift willen wij als het ware 'de balans opmaken' nu er voldoende historische afstand is en zodoende in te haken op de debatten en problemen die vandaag de dag spelen in postcommunistische landen en samenlevingen.

Podium

Wilt u nog meer lezen over wetenschappelijk historisch onderzoek? Op leidschrift.nl/podium kunt u artikelen van studenten geschiedenis vinden met een breed scala aan onderwerpen.

Vrienden van Leidschrift

Wilt u helpen ons blad te ondersteunen, zodat *Leidschrift* historisch onderzoek beschikbaar kan blijven maken voor een groot publiek en een platform kan blijven bieden aan studenten? Wordt dan Vriend van Leidschrift! U kunt nu mailen naar: redactie@leidschrift.nl.

Publiceren in Leidschrift

Ben jij student Geschiedenis en beoog jij meer te behalen dan alleen goede cijfers? Dan is publiceren in *Leidschrift* misschien wat voor jou! Naast artikelen van vooraanstaande historici en professoren, bieden wij in elk nummer ook ruimte voor een studentenartikel. Schrijf je of heb je recentelijk iets geschreven dat bij een van onze aankomende nummers past? Twijfel dan vooral niet om ons een mailtje te sturen!

Eerder verschenen

De volgende uitgaven van *Leidschrift* zijn te verkrijgen. Prijzen zijn voor gedrukte uitgaven. Op de recentste 3 jaargangen na, zullen alle artikelen binnenkort vrij toegankelijk zijn via het repository van de Universiteit Leiden. Bestellen kan via www.leidschrift.nl, per e-mail naar redactie@leidschrift.nl of per post (adresgegevens staan in het colofon).

Speciale uitgaven	(nummers à € 1,00)
1989	<i>Geschiedenis buiten de perken. De waarde van de geschiedwetenschap voor andere wetenschappen, politiek en beleid en cultuur</i> (digitaal)
1990	<i>Stigmatisering en strafrecht</i>
2009	<i>The role of the state in The Great Divergence</i> (digitaal)

Jaargang 1

1 (oktober 1984)	<i>Arbeid</i> (digitaal)
2 (januari 1985)	<i>Discriminatie</i> (digitaal)
3 (mei 1985)	<i>Millenarisme: religie of sociaal protest?</i> (digitaal)

Jaargang 2

4 (oktober 1985)	<i>Martin L. King en het zwarte protest</i> (digitaal)
5 (januari 1986)	<i>Weimar</i> (digitaal)
6 (mei 1986)	<i>Indonesia, 1900-1958</i> (digitaal)

Jaargang 3

7 (november 1986)	<i>De Spaanse Burgeroorlog</i> (digitaal)
8 (februari 1987)	<i>Mexico</i> (digitaal)
9 (juni 1987)	<i>Elites</i> (digitaal)

Jaargang 4

1 (september 1987)	<i>Revolutie in Nederland</i> (digitaal)
2 (april 1988)	<i>In dienst van de V.O.C.</i> (digitaal)
3 (juni 1988)	<i>Black culture in South Africa</i> (digitaal)

Jaargang 5

1 (november 1988)	<i>Katholieken in conflict 1919-1940</i> (digitaal)
2 (maart 1989)	<i>Beelden van Rusland</i> (digitaal)
3 (juni 1989)	<i>Volk en boek 1450-1800</i> (digitaal)

Eerder verschenen

Jaargang 6

- 1 (december 1989) *Europese samenwerking. Een terugblik* (digitaal)
2 (april 1990) *Suriname: beeld van een onafhankelijke republiek* (digitaal)
3 (augustus 1990) *De werkelijkheid achter vernis: zeventiende-eeuwse schilderkunst* (digitaal)

Jaargang 7

- (nummers à € 1,00)
1 (december 1990) *Stad en platteland in pre-industrieel Europa* (digitaal)
2 (maart 1991) *Historische musea*
3 (juni 1991) *Nieuw zicht op de zuilen* (digitaal)

Jaargang 8

- (nummers à € 1,00)
1 (november 1991) *Het ontstaan van het moderne Midden-Oosten 1916-1946* (digitaal)
2 (februari 1992) *Nationale mythen* (digitaal)
3 (juni 1992) *Techniek*

Jaargang 9

- 1 (september 1992) *Het Hollandse wonder. Handel en politiek in de zeventiende eeuw* (digitaal)
2 (maart 1993) *De vierde dimensie. Stedenbouw in historisch perspectief* (digitaal)
3 (juni 1993) *Staatsvorming in vroegmodern Europa* (digitaal)

Jaargang 10

- (nummers à € 1,00)
1 (januari 1994) *De grenzen van collaboratie*
2 (juni 1994) *Politieke cultuur in post-koloniaal Afrika*
3 (november 1994) *In strijd met de tijd. Leidse historici aan het woord* (digitaal)

Jaargang 11

- 1 (april 1995) *De natie benaderd* (digitaal)
2 (december 1995) *Migratie en acceptatie* (digitaal)
3 (maart 1996) *De donkerste Middeleeuwen* (digitaal)

Jaargang 12

- (nummers à € 1,00)
1 (september 1996) *Leidse scripties*
2 (december 1996) *Eer en belediging* (digitaal)
3 (september 1997) *Reizen in de Middeleeuwen* (digitaal)

Jaargang 13

- 1 (januari 1998) *Staten en andere machtsystemen* (digitaal)
2 (april 1998) *The Republic's money* (digitaal)
3 (juli 1998) *Hollandse bodem* (digitaal)

Jaargang 14

- 1 (december 1998) *Nederland omstreeks 1900* (digitaal)
2 (augustus 1999) *Tijd en tijdsbeleving* (digitaal)
3 (oktober 1999) *Duitsland en Europa* (digitaal)

Jaargang 15

- 1 (april 2000) *Elites* (digitaal)
2 (september 2000) *Van Hanze tot metropool* (digitaal)
3 (december 2000) *Nederlands-Indië. Van handelskolonie tot imperium* (digitaal)

Jaargang 16

- 1 (april 2001) *De Koude Oorlog. Zes terugblikken* (digitaal)
2 (september 2001) *Feest! Door de eeuwen heen* (digitaal)
3 (december 2001) *Een systeem onder spanning. De USSR onder Stalin en Brezjnev* (digitaal)

Jaargang 17

- 1 (april 2002) *Mens sana in corpore sano?* (digitaal)
2 (september 2002) *Nederlanders en hun gezagsdragers. Politieke cultuur in Nederland 1950-1990* (digitaal)
3 (december 2002) *De maatschappij verbeeld in de kunst. Van Mozart tot Saddam* (digitaal)

Jaargang 18

- 1 (april 2003) *American Century. De Amerikaanse buitenlandse politiek 1940-2003* (digitaal)
2 (september 2003) *De maatschappij op stoom. Nieuwe trends in het onderzoek naar de Industriële Revolutie* (digitaal)
3 (december 2003) *Het Rijk van het Midden. China en de buitenwereld 1500-2004* (digitaal)

Eerder verschenen

Jaargang 19

- 1 (april 2004) *Europa bevalt? De Europese integratie in historisch perspectief, 1945-2004* (digitaal)
- 2 (september 2004) *Gevallen steen. Dekolonisatie en Koude Oorlog in Vietnam* (digitaal)
- 3 (december 2004) *De geschiedenis van het politieke denken* (digitaal)

Jaargang 20

- (nummers à € 3,50)
- 1 (april 2005) *Religieus geweld vanaf de Oudheid tot in de Nieuwe Tijd* (digitaal)
- 2 (september 2005) *Van kind tot burger. Onderwijs en volksoopvoeding in Nederland 1780-1920*
- 3 (december 2005) *Duitsland en de Eerste Wereldoorlog* (digitaal)

Jaargang 21

- 1 (april 2006) *Cultuur en natuur. Geschiedenis van de mens en zijn leefomgeving* (digitaal)
- 2 (september 2006) *Van verovering tot onafhankelijkheid. De koloniale relatie tussen Nederland en Nederlands-Indië* (digitaal)
- 3 (december 2006) *Cultuurcontact en acculturatieprocessen in de oudheid* (digitaal)

Jaargang 22

- (nummers à € 5,00)
- 1 (april 2007) *Organisatie en regulering van migratie in de nieuwe tijd*
- 2 (september 2007) *Ten oorlog! Europese oorlogen 1789-1919*
- 3 (december 2007) *Helden des Vaderlands. Heldenverering in Nederland door de eeuwen heen* (digitaal)

Jaargang 23

- (nummers à € 5,00)
- 1 (april 2008) *Historisch terrorisme. De ervaring met politiek geweld in de moderne tijd*
- 2 (september 2008) *Dynamiek en stagnatie in de Republiek. Vroegmoderne overlevingsstrategieën* (digitaal)
- 3 (december 2008) *Brood en spelen. Sport als kracht in de samenleving*

Eerder verschenen

Jaargang 24

(nummers à € 5,00)

- 1 (april 2009) *Empire and Resistance. Religious beliefs versus the ruling power*
- 2 (september 2009) *Rusland en Europa. Westerse invloeden op Rusland (digitaal)*
- 3 (december 2009) *Verleden in beeld. Geschiedenis en mythe in film*

Jaargang 25

(nummers à € 5,00)

- 1 (april 2010) *Een goede historicus. Negentiende-eeuwse idealen en praktijken (digitaal)*
- 2 (september 2010) *Eendracht maakt macht. De rol van instituties voor collectieve actie in de vroegmoderne samenleving*
- 3 (december 2010) *Priesters, prostituees en procreatie. Seksuele normen en praktijken in de middeleeuwen en vroegmoderne tijd*

Jaargang 26

(nummers à € 7,50)

- 1 (april 2011) *Vergeten verleden. Onderbelichte thema's in de moderne geschiedschrijving*
- 2 (september 2011) *Religieuze politiek. Nieuwe interpretaties van een modern concept*
- 3 (december 2011) *Een behouden vaart? De Nederlandse betrokkenheid bij kaapvaart en piraterij*

Jaargang 27

(nummers à € 7,50)

- 1 (april 2012) *Aan het hof. Rivaliteit, legitimiteit en successiestrijd aan de Euraziatische hoven, 1250-1750*
- 2 (september 2012) *Struggles of Democracy. Gaining influence and representation in American politics*
- 3 (december 2012) *Met het kruis getekend. Heilig geweld van Koningsbergen tot Jeruzalem*

Jaargang 28

(nummers à € 7,50)

- 1 (april 2013) *Onbekend maakt onbemind. Negatieve karakterschetsen in de vroegmoderne tijd*
- 2 (september 2013) *Verraderlijke rijkdom. Economische crisis als historisch fenomeen.*
- 3 (december 2013) *Trauma en nostalgie. Herinneringen aan ondemocratische regimes*

Eerder verschenen

Jaargang 29

(nummers à € 7,50)

1 (april 2014)

Identiteit door strijd. Migranten en minderheden ten tijde van de Eerste Wereldoorlog

2 (oktober 2014)

Van bestraffing naar behandeling. Geestesziekten in de moderne tijd

Jaargang 30

(nummers à € 9,00)

1 (januari 2015)

De invloed van steppevolkeren. Mongools juk of Pax Mongolica?

2 (mei 2015)

Vrijheid, gelijkheid, zusterschap. De tweede feministische golf

3 (oktober 2015)

Kennis is macht. Een geschiedenis van spionage en inlichtingendiensten

Jaargang 31

(nummers à € 9,00)

1 (januari 2016)

Uit de as herrezen. Representativiteit en receptie van Pompeii en Herculaneum

2 (mei 2016)

Helden en antihelden. De memory culture over omstreden individuen

3 (oktober 2016)

Een beladen geschiedenis. De dekolonisatieoorlog in Indonesië, 1945-1949

Jaargang 32

(nummers à €9,00)

1 (januari 2017)

Verzonken en verbeven. Plato's Atlantis van klassieke mythen tot nazi-utopie

2 (mei 2017)

Binnen de gelederen. Krijgsmacht in de samenleving, 1800-1940

3 (oktober 2017)

Naar de stembus. Honderd jaar algemeen kiesrecht in Nederland

Jaargang 33

(nummers à €9,00)

1 (maart 2018)

Stad van de toekomst? Stedenbouwkunde van oudheid tot heden

2 (mei 2018)

Tussen vriendschap en vijandschap. Nederland en Japan door de eeuwen heen (digitaal)

3 (oktober 2018)

Veldslagen en verslaggevers. De ontwikkeling van de oorlogsjournalistiek

Jaargang 34

(nummers à €9,00)

1 (januari 2019)

Tussen kunst en koning. De relatie tussen kunst en politiek vanaf de middeleeuwen

2 (mei 2019)

Over vette en magere jaren. Voedselgeschiedenis vanaf de Griekse agora tot op de Amerikaanse televisie

3 (oktober 2019)

Diplomatie buiten haar boekje. New Diplomatic History door de eeuwen heen

Jaargang 35

(nummers à €9,00)

1 (januari 2020)

Moderne middeleeuwen. New Medievalism in hedendaagse populaire cultuur

2 (mei 2020)

Een uitgesproken taboe. LHBT'ers en seksualiteit in de geschiedenis

3 (november 2020)

De grenzen voorbij. Migratie buiten Europa door de eeuwen heen